

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

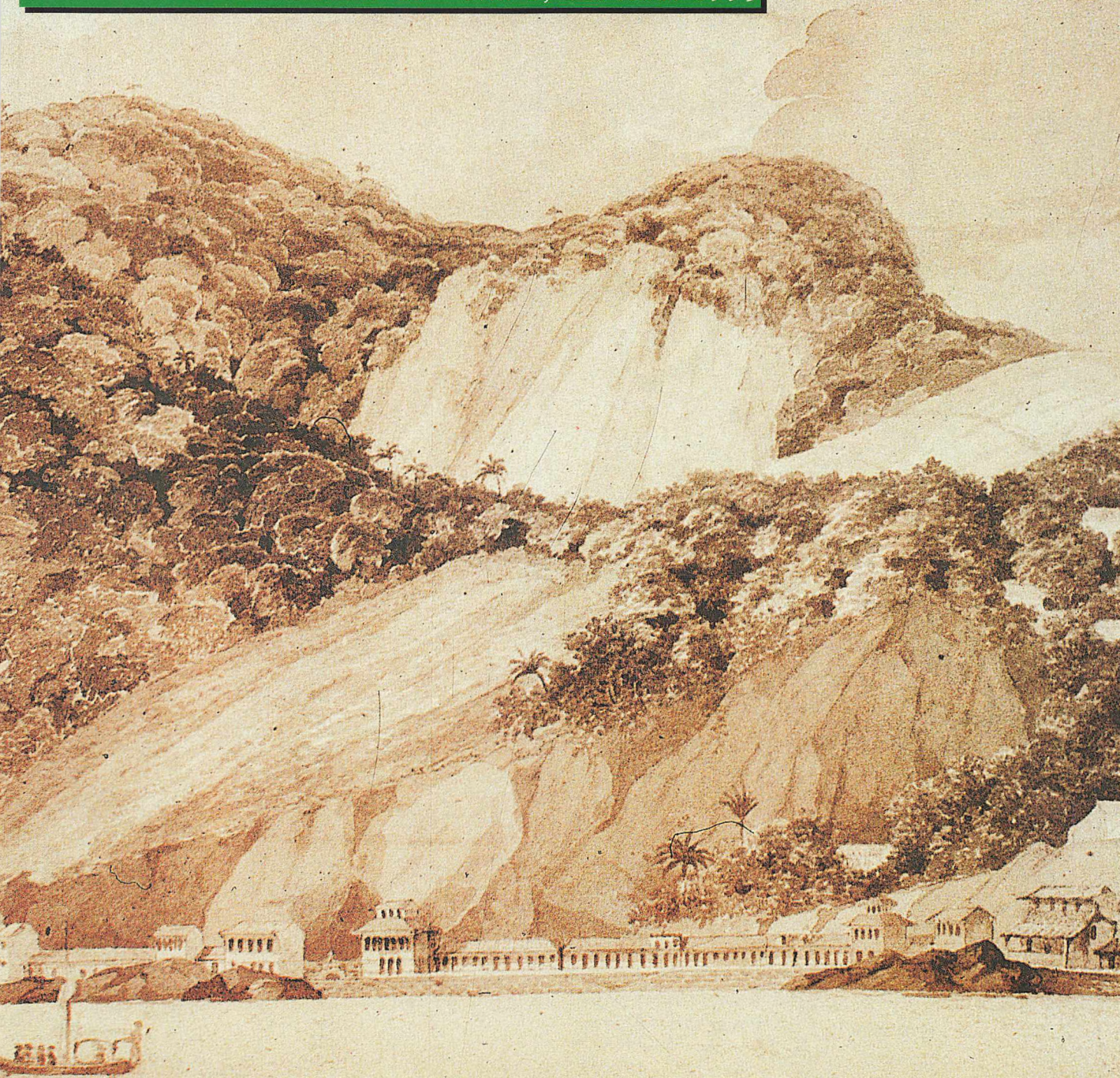
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SIDEN SAXO

UDGIVET AF STATENS ARKIVER • NR. 2, 12. ÅRG. 1995

SIDEN SAXO

Magasin for
dansk historie

Nr. 2
12. årgang 1995

Udgiver:
Statens Arkiver

Ansvarshavende
redaktører:
Henrik Skov Kristensen og
Steen Ousager

Øvrige redaktion: Bent
Blüd-nikow og Poul Olsen.

Redaktionspanel:
Anders Bøgh (Aarhus Uni-
versitet), Søren Eigaard
(Odense Universitet), Erik
Gøbel (Rigsarkivet), Lotte
Hedeager og Gunner Lind
(Københavns Universitet)

Lay-out:
Kristin Wiborg

Tryk:
Nofo-Print, Helsingør

ISSN: 01 09 6028

Abonnement:
Tegnes ved henvendelse til
Rigsarkivet,
Rigsdagsgården 9,
1218 København K,
tlf. 3392 3310,
Gironr.: 640-1368.

Pris:
Årgang 1994 kr. 140.
Løssalg pr.nr. kr. 60.
Udlandsabonnement
årgang 1994: kr. 200.

Distribution:
Avispostkontoret, til hvem
flytning meddeles.

© Copyright:
Siden Saxo 1995

I NDHOLD

Den brasilianske konsul og kaffen	2
<i>af Birgitte Holten</i>	
Den Rumfordske suppe	11
<i>af Knud Waaben</i>	
Hjem til Danmark? Striden om grænsen	18
<i>af Nils Vollertsen</i>	
På læsesalen – før og nu	24
<i>af Poul Olsen</i>	
"Oldenburg, ein ziemlich dänisch Stättgen..."	29
<i>af Dietmar Hauptmann</i>	
Den Gode, Den dvaske og Gorm den Gamle	36
<i>af Bent Østergaard</i>	

Forsiden: Brasilien opfattet af en dansk udsending, baron von Löwenstern i 1828. I artiklen s. 2 fortælles, hvordan en brasilianer opfattede Danmark.

KÆRE LÆSER

Siden Saxo rummer denne gang en række bidrag om vidt forskellige emner:

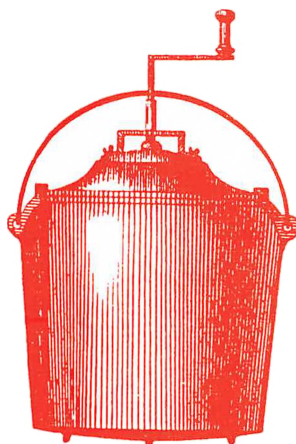
Fra vor egen verden kan man observere, at Statens Arkiver har fået nye eller moderniserede læsesale mange steder. Poul Olsen har derfor set nærmere på, hvordan det var at gå på læsesalen i gamle dage - før det blev så almindeligt, som det er i dag.

Hvor vigtigt det er at kunne få adgang til arkivalier på arkivernes læsesale, kan vel heller ingen efter denne sommers offentlige debat være i tvivl om. Og hvad der kan komme ud af det, er de nu 48 udsendte numre af Siden Saxo et blandt mange eksempler på.

Også dette nummer rummer artikler baseret på arkivalier, ikke bare fra danske, men også fra brasilianske og tyske arkiver. Et eksempel herpå er Bigitte Holtens artikel om den brasilianske generalkonsul i sidste del af 1800-tallets kaffedrikkende København. Et andet eksempel er Dietmar Hauptmanns markering af et 650-års byretsjubilæum i Oldenburg. Hvordan så den by ud i "danskertiden"?

På dansk materiale bygger Knud Waabens bidrag til dansk fængselshistorie. Med artiklen om den rumfordske suppe konstaterer han, at bensuppe og hestekød kom på de offentlige institutions kostplaner i begyndelsen af 1800-tallet. Sammen med den rumfordske suppe revolutionerede de nærmest dagligdagen i de danske fængsler. Hvad mon nutidens kostprofeter ville synes om den menu?

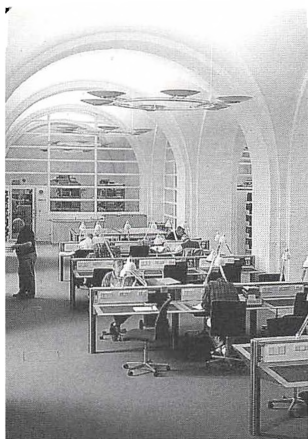
I forlængelse af sidste nummer fortsætter Nils Vollertsen historien om det vanskelige og oprivende grænsespørgsmål efter 1945. I "Hjem til

Danmark?" redegør han for en række stridigheder i de sydslesvigske bevægelser med udgangspunkt i spørgsmålet, om Sydslesvig for en periode skulle være selvstændigt. Det kunne i hvert fald den danske Flensborg-bevægelse ikke acceptere. De ville hjem til Danmark.

Også i en slags forlængelse af et tidligere nummer fortsætter debatten om Jellingstenene, Gorm den Gamle og Tyra Danebod - om end på et andet kildegrundlag, end de ovenfor nævnte artikler. Hvordan var det egentlig med vikingetidens tilnavne, og hvorfor var det, at Gorm blev Gorm den Gamle, spørger Bent Østergaard?

Redaktionen

DEN BRASILIANSKE KONSUL OG

KAFFEN

Det er altid spændende at læse beretninger om livet i fremmede verdensdele. Fremmede folkefærds eksotiske vaner, deres til tider lidt komiske måde at opføre sig på, romantikken... Men det kan tit være lige så afslørende at se, hvordan de fremmede har set på os og vores underlige vaner. Her fremdrager ph.d.-stipendiat Birgitte Holten et eksempel på det sidste, nemlig de rapporter, som den brasilianske generalkonsul Ernesto de Souza Leconte for lidt over 100 år siden sendte hjem til Udenrigsministeriet i Rio de Janeiro.

Som konsul skulle Leconte først og fremmest beskæftige sig med handelen og de økonomiske forbindelser. Dem gjorde han en stor indsats for at fremme, fx ved at formidle gode råd om bedre behandling af produkterne eller ved at informere aftagerlandene om de brasilianske varer. Han forsøgte også at overbevise de københavnske erhvervsfolk om at oprette en dampskibsforbindelse til Rio.

Ernesto de Souza Leconte var Brasiliens generalkonsul for Danmark og Sverige-Norge fra 1861 til sin død i 1889. Inden da havde han været generalkonsul i flere andre lande i Europa, bl.a. Spanien, Grækenland, Sardinien, Toscana og Preussen. Han var en nidkær mand. Dette ses af de detaljerede redegørelser for handelen mellem de nordiske lande og Brasilien, som han udarbejdede. Disse redegørelser var ledsaget af statistisk materiale, som han selv indsamlede fra vicekonsulerne i de vigtigste skandinaviske havne. Han advarede dog mod at tage tallene alt for højtideligt, da de afhang alt for meget af den enkelte konsul til at være helt troværdige. I øvrigt er rapporterne præget af en ægte forkærlighed for blomstrende udtryk – som samvitighedfuldt overføres fra det ene år til det næste. År efter år kan man læse om dampskibe, der “pløjer Verdenshavet på deres vej mod det yderste Nord”, mens den brasilianske kaffe omtales som “det produkt, som i så høj grad bidrager til landets pragt og velstand”.

Her skal vi se nærmere på, hvad Leconte fortæller om de nordiske folk, specielt udtrykt ved deres forhold til KAFFE. Men vi skal også høre

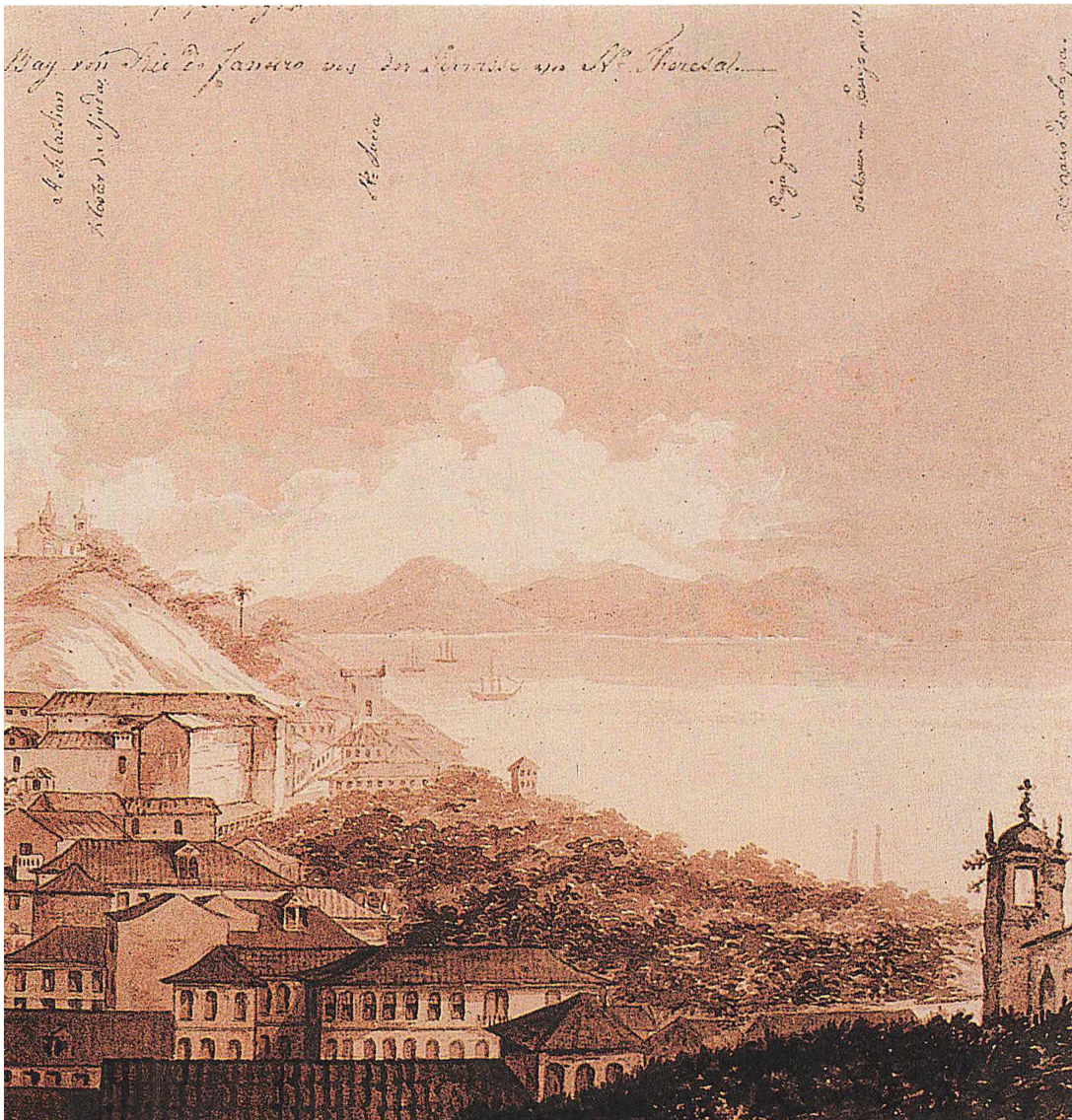
om, hvad han fortæller om forandringerne inden for handelen med kolonialvarer og om Nordens største kaffeimportør og hans økonomiske ruin.

DANMARK SET MED BRASILIANISKE ØJNE

I den første af rapporterne, fra 1874, præsenteres vi for Leontes syn på Danmark. Danmark er et meget rigt land, og velstanden skyldes landbrugets udvikling. Leconte beretter, at Danmark før i tiden var agerdyrkende, men at landet er

gået over til "opdrætning af husdyr og forædling af de firfodede dyr, hvis afsætning til kontant betaling til markederne i England og Tyskland forøges for hvert år, der går." Den økonomiske blomstring forklares med nederlaget til Tyskland i 1864. Da arealet og folketallet blev reduceret, måtte danskerne nemlig koncentrere deres energi og virkelyst om det tilbageværende areal og dyrke det med større omhu og perfektion.

Ud over udviklingen i landbruget har der også siden 1870 foregået en stor industriel udvikling. Der er oprettet aktieselskaber, fx sukkerraffinaderier og dampskibsselskaber, og de giver stort

Udsigt over Rio de Janeiro. Akvarellen er udført af den danske diplomat Baron Georg Heinrich v. Lövenstern, mens han var i Rio for at forhandle handelstraktaten af 1828 mellem Brasilien og Danmark.

Barão de Lövenstern no Brasil, Rio de Janeiro, 1978.

*Portræt af Ernesto de Souza Leconte.
Det kgl. Biblioteks billedsamling.*

udbytte. Der er udført bygningsarbejder og forbedringer af landbrugsjorden ved dræning og anlæg af kanaler. Hele denne virksomhed er baseret på aktier, hvilket har medført, at såvel interessen for den økonomiske udvikling som den øgede velstand har spredt sig til store dele af befolkningen. Velstandsbølgen har dog ikke nået alle. Mens landmændene "svømmer i penge", lider arbejderne i byerne nød på grund af de høje fødevarerpriser og huslejer, der trods de store byggerier er "lige så høje som i de bedste kvarterer i Paris".

Udenrigshandelens blomstring var også med. København havde været igennem en stilstandsperiode, men var nu blevet et vigtigt center for distribution af oversøiske produkter til Nordskandinavien og Østersøregionen. Siden Brasilien uafhængighed eksisterede der en meget vigtig sejskibsfart mellem København og de brasilianske havne, hvorfra der hentedes varer til videredistribution længere nord på. Fra Brasilien kom nogle af de vigtigste kolonialvarer, nemlig kaffe og sukker. Men i 1870-erne skete der en omlægning af denne trafik. Den direkte import af kolonialvarer på importørernes egne sejskibe blev udkonkurreret af de store dampskibsruiter, der blev indsat mellem de store europæiske havnebyer og Sydamerika. Leconte kommer i sine rapporter til at fortælle historien om dette betydningsfulde skift i handelsvejene mellem Sydamerika og Nordeuropa, mellem Brasilien og Danmark.

KAFFEDRIKNINGEN

Det vigtigste brasilianske produkt på det skandinaviske marked var kaffe. Samtidig var den brasilianske kaffe næsten enerådende i de nordiske lande. Dette skyldtes især den lave pris. Det var kun overklassen, der drak kaffe fra Java, eller som Leconte skrev: "Javakaffen drikkes af folk, der gør sig til af deres gode smag og har hørt i Frankrig, at den brasilianske kaffe er dårlig. Men de narres ofte, for det, de tror er javakaffe, er ofte vasket brasiliansk kaffe af bedste kvalitet. Javakaffen mangler den lette bitre smag, som gør den brasilianske kaffe så udsøgt. Når forbrugeren opdager dette, vil de kun drikke brasiliansk kaffe" (1874).

Kaffeforbruget steg kraftigt i løbet af det 19. århundrede, og vanen at drikke kaffe udspreddes til flere og flere befolkningsgrupper. Leconte beretter år for år om stigningen og udtrykker store forhåbninger for den videre udvikling. Befolkningerne i de skandinaviske lande var storforbrugere af brasiliansk kaffe. Leconte opgiver, at hver familie i Skandinavien forbruger over 14 pund kaffe om året, mens forbruget pr. familie i Sydeuropa kun er på 3-4 pund om året. Derfor råder han sin regering: det er af allerstørste vigtighed at bibeholde det gode forhold til lande, der forbruger så meget af Brasiliens vigtigste eksportvare (1887). Grunden til det store kaffeforbrug er klimaet, der gør varme drikke til en

nødvendighed. "I Norge, for eksempel er forbruget af kaffe ekstraordinært, de mandlige indbyggere tilbringer de lange vinteraftener i lediggang på værtshuse og kaféer, hvor de hver dag får serveret tre, fire eller flere kopper dårlig kaffe, samtaler og således fordriver tiden uden bekymringer" (1884). Han bruger endda ordet "beværtning", hvilket gør et pudsigt indtryk i den portugisiske tekst. I øvrigt blev det stigende kaffeforbrug hilst velkommen af stærke kræfter i de nordiske samfund, som her så en mulighed for at bekæmpe det overhåndtagende forbrug af brændevin.

I Sverige gav detailhandelen problemer i landdistrikterne. Der tog købmændene nemlig for

I danske medier omtales den brasilianske kaffe hyppigt. Men der fandtes næsten ingen illustrationer af forholdene i en kaffeplantage. Det nærmeste man kunne komme var denne tegning i Illustreret Tidende fra 1880-ernes kaffehøst i Costa Rica.

Kaffeplantage uden for Rio (1828). Akvarel af E.E. Vidal: The Diaries of Admiral Hamon, udg. af Paulo Geyer, Rio de Janeiro, Editora JB, 1984.

stor avance af produkterne. Det gjorde kaffen for dyr og gjorde, at forbrugerne foretrak at vente med at købe kaffe til de alligevel skulle til byen. Det eneste håb for at udvide forbruget i Sverige var, at de handlende indså, at det var bedre for dem at sætte prisen ned for at sælge mere. De høje kaffepriser var ifølge Leconte skyldt i, at togpassagererne, som i alle andre lande drak "en god kop kaffe", i Sverige foretrak øl eller brændevin, fordi det var billigere (1874). I de følgende år kan Leconte dog berette om stigende kaffeforbrug i Sverige. Han forklarer – gang på gang – at dette er sket i takt med udvidelserne af jernbanelinjet, fordi landkøbmændene har måttet sænke priserne på grund af den øgede konkurrence. De rejsende er også begyndt at drikke mere kaffe. I Sverige blomstrer kafélivet i de større byer. Men den brasilianske kaffeeksport til Sverige går alligevel ikke så godt. Det skyldes især konkurrencen fra javakaffen, som ofte fremhæves af kroværterne på bekostning af den brasilianske. "Her føres ægte kaffe og ikke den bra-

silianske, som har en dårlig smag", står der på skilte uden for mange svenske kaféer (1884).

FREMME BRASILIENS INTERESSER

Konkurrencen fra den mere ansete javakaffe var helt klart en torn i øjet for Leconte. Han påviser gentagne gange, at den brasilianske førsteklasses kaffe både er billigere og smager bedre end javakaffen, og at det kun er fordomme, der hindrer, at de velhavende forbrugere indser dette. For de ringere kvaliteters vedkommende er der ingen tvivl. De bliver helt klart foretrukket på grund af deres lave pris.

Efter i flere år at have klaget sig på denne måde, går Leconte imidlertid i aktion. I 1882 udpeger han de skyldige for den brasilianske kaffes ringe omdømme: Det er mellemhandlerne i Rio, der opkøber kaffen hos producenterne og sørger for eksporten. De har nemlig i en årrække "forøget" mængden af den førsteklasses kaffe ved at blan-

de den med ringere bønner. Derigennem har de ødelagt den brasilianske kaffes omdømme i udlandet og bevirket det kraftige prisfald, der skete i 1870-erne. Leconte anmoder derfor sine chefer i udenrigsministeriet om at råde kaffeproducenterne til selv at pakke deres kaffe for at undgå mellemlandernes bedrageriske fremfærd.

I 1883 arrangerede handelsforeningerne i København og Trondheim kaffeudstillinger i samarbejde med de brasilianske konsulater og kaffeproducenter. Lignende udstillinger havde allerede været arrangeret i andre europæiske byer. På udstillingen vistes over 200 prøver af forskellige slags kaffe, der var opstillet på borde dækket med hvide duge og pyntet med bånd i de brasilianske farver. Desuden var der palmer, bregner og et enkelt kaffetræ. På væggene var der store "fotografiske prospekter" fra Brasilien,

udsigt over indsejlingen til Rio, kaffeplantager o.l. Sidst, men ikke mindst, var der lejlighed til prøvesmagning af forskellige slags kaffe.

Udstillingen i København modtog besøg af kongefamilien, "...udstillingen i København blev beæret med den nådige tilstedeværelse af Majestæterne Kong Christian d. 9 og hans nådige hustru og Dronning, hans Højhed Kronprinsen og dennes nådige hustru, den durchlaughtige Prinsesse Luiza. De kongelige majestæter og højheder nedlod sig til at drikke en kop kaffe, som jeg serverede. Efter at have gennemset udstillingen omhyggeligt i halvanden time, nedlod de sig til at udtrykke deres værdsættelse af den gode orden og klassifikation såvel af fotografierne af landskaber og udsigter fra omegnen af Kejserrigets Hovedstad som af det produkt, som i så høj grad bidrager til landets pragt og velstand".

Omegnen af Rio de Janeiro (1827). Akvarel af E.E. Vidal i: The Diaries of Admiral Hamon

Mange danske blev i 1880-erne lokket over til de brasilianske kaffeplanter. Det skete med en annonce-række i de fleste danske aviser og uden at oplyse, at formålet var at skaffe arbejdskraft til plantagerne til erstatning for slaverne, som blev frigivet i 1888.

Til St. Paulo i Brasilien.

Om Betingelser for assisteret eller fri Overtreise bedes man henvende sig til

Laur Lassen, 7, Nyhavn 7.	J. L. Olsen, 55, Havnegade 55.	Vincens Riber, 24, Nyhavn 24.
-------------------------------------	--	---

hvør alle yderligere Oplysninger meddeles gratis.

I årene efter kaffeudstillingen nævner Leconte den flere gange. Han er overbevist om, at den har bidraget til at give den brasilianske kaffe sit gode rygte tilbage, og fremhæver gentagne gange, at det stigende forbrug skyldes, at der nu kommer rene kvaliteter af kaffe på markedet og at den krise, der forårsagedes af eksportørernes "raffinerede onde vilje", dengang de blandede dårlige kvaliteter i sækkene med førsteklasses varer, nu er overstået (1885).

Desuden kan Leconte allerede i 1885 berette, at interessen for den brasilianske kaffe er stigende i Malmø. Han skriver: "Fornylig har man i havnebyen Malmø ladet komme nogle sække kaffe fra Rio de Janeiro som en prøve, som havde et lykkeligt resultat. Da nyheden spredte sig, sørgede alle for at købe et pund for at se, om smagen virkelig var i overensstemmelse med det gode ry, og da dette var tilfældet, kan man vente, at importen til Skåne fra nu af vil være brasiliansk kaffe. Det er bemærkelsesværdigt, at forbruget af javakaffe i denne provins før var betragteligt".

SKIFTET I HANDELSVEJENE

Lige fra sin første rapport beretter Leconte om et fald i den direkte import af kaffe. Indtil da hav-

de de store kaffeimportører i København sendt deres egne skibe til Brasilien for at opkøbe kaffen i de vigtigste udskibningshavne, Rio de Janeiro og Santos. Men i løbet af 1870'erne skete der en ændring af dette handelsmønster. Kaffeimportørerne solgte deres skibe og begyndte at hente varerne i anløbshavnene for dampskibslinjerne mellem Sydamerika og Europa. I begyndelsen begrundede Leconte denne forandring med de økonomiske problemer, som handelshuset C.A. Broberg & Søn havde gennemgået i 1874, og som havde medført frasalget af husets betydelige rederivirksomhed. Han var overbevist om, at skiftet i handelsvejene var midlertidigt, og at alt med tiden ville vende tilbage til det normale. Transporten med dampskib var nemlig ca. 10% dyrere end med sejskib. Senere måtte han alligevel indse, at der var alvorligere forandringer undervejs.

Det, der var sket, var nemlig ikke en tilfældighed, men en følge af den transportrevolution, der fandt sted i anden halvdel af det 19. årh. Dampkraftens indførsel medførte, at sejladsen mellem kontinenterne nu kunne gennemføres med en hidtil ukendt hurtighed og forudsigelighed. Det medførte, at transporten af de mere værdifulde produkter, som f.x. kaffe, blev omlagt fra sejl til damp. De sejskibsrederier, der hidtil havde beskæftiget sig med transport af disse

varer måtte enten ophøre eller gå over til at transportere andre, mindre attraktive produkter. Det nye transportmønster for kaffe var indrettet således, at de store, oceangående dampere hentede kaffen i Brasilien og bragte den til anløbshavnen i Europa. Herfra blev den bragt til Danmark af lokale dampskibsselskaber eller sejlskibe. Når en kaffegrosserer eller en købmand i Danmark havde brug for kaffe til sin forretning, kunne han nu bestille den direkte i fx. Southampton eller Hamburg. Dette indebar flere fordele. Varer til handlende i provinsen behøvede nu ikke længere at passere København, men kunne bringes direkte til forbrugsstedet. Leveringstiden var nu kun 14 dage, mens den var både væsentligt længere og afhængig af vejr og vind ved sejskibstransporten. Og den handlende kunne bestille mindre partier og derved binde mindre kapital i varer. Alle disse fordele gjorde, at det bedre kunne betale sig at anvende dampskibsruterne til transport af kaffe. Derfor fremhævede Leconte gang på gang, at dette skift i handelsvejene ikke medførte nogen ulemper for de brasilianske producenter. Samtidig med at den direkte import af kaffe faldt, skete der nemlig en mere end tilsvarende forøgelse af indkøbet hos mellemhandlerne i de store havnebyer.

DAMPSKIBSPLANER

Leconte mente alligevel, at det var umagen værd at prøve at få de københavnske finansmænd gjort interesseret i at oprette en dampskibslinje mellem København og Rio. Han havde ellers i årevis fremhævet, at der ikke eksisterede økonomisk grundlag for en dampskibslinje, da den danske eksport til Brasilien var meget lille. Men pludselig, i april 1884, er han fyr og flamme. Måske lod han sig rive med af sin succes med kaffeudstillingen året før. Nu hævder Leconte, at det kun er mangelen på produkter til eksport til Brasilien, der har dæmpet lysten blandt finansmændene i København til at oprette en dampskibsforbindelse til de brasilianske havne. Det var også det grundlæggende problem. Danmark havde ingen industriproduktion af betydning til eksport. Det vigtigste produkt, der eksporteredes til Brasilien var smør, men denne eksport var ikke tilstrækkelig til at opretholde en

dampskibsforbindelse, selvom der netop i disse år skete et opsving af eksporten af dåsesmør til de tropiske lande. De samme grunde gjorde, at dampskibsforbindelsen til New York havde økonomiske problemer. Men Leconte referer "mange personer i Skåne og København" for, at en linje mellem København og Brasilien helt sikkert vil give overskud, når blot ledelsen er i hænderne på en sparsommelig og forudseende direktion. Dampskibene bør afgå fra København én gang om måneden lastet med bl.a. fyrrebrædder, cement, kalk og jern fra Sverige og øl, sodavand og smør fra Danmark. De bør mellemlande i Le Havre for at tage mere last og passagerer om bord. I Brasilien skal de anløbe Pernambuco,

*Christian August Broberg.
Han var den største kaffeimportør i Norden indtil 1874. Det kgl. Biblioteks Billedsamling.*

Bahia, Rio de Janeiro og Santos. Returlasten skal være kaffe fra Rio og Santos og sukker fra Bahia og Pernambuco. Sukkeret skal gå til raffinaderierne i Danmark og Sverige, som for tiden anvender det elendige østasiatiske sukker. Det kan ikke andet end give overskud! Det største problem er de høje forsikringer. Det kan derfor ventes, at der vil blive etableret et selskab med henblik på denne dampskibslinje, så snart præmierne på søassurancen falder. For "kun tid og erfaring kan overbevise de småtskårne og frygtsovmelige ånder om at oprette en dampskibslinje", der kan forbedre landets handelsmæssige situation og frigøre dets forbrugere for alle de takster, der skal betales til mellemhandlerne i de store havne.

Men entusiasmen varede kort. Allerede året efter er tonen meget mere afdæmpet, og derefter forsvinder ideen helt fra Lecontes rapporter. Dampskibsforbindelsen mellem København og Sydamerika blev først oprettet i 1907, og da lå anløbshavnen ikke i Brasilien, men i Plata-flodens munding.

BROBERGS HISTORIE

Christian August Broberg var den største kaffeimportør i Norden. Han var desuden medlem af kredsen omkring Tietgen og deltog i de fleste af dennes projekter. Det var ham, der i 1857 havde gennemført, at Tietgen blev sat i spidsen for Privatbanken, og han var selv formand for bestyrelsen af denne bank indtil sin død i 1886. Broberg var derudover en politisk personlighed, der nåede at blive medlem både af Folketinget og Landstinget.

Historien om Brobergs fald berettes af Julius Schovelin i "Den danske Handels Renaissance". I sommeren 1874 var Broberg på rejse i Syden. Da han var på vej med skib til Marseille, kom postbåden med aviser, og Broberg slog op på kaffeneringerne. Han vendte sig til sidemanden: "Nu skal du se, hvilket voldsomt Prisfald der er sket i Kaffe – ligefrem enestaaende i Styrke og Pludselighed." "Men hvorfor er du saa glad over det, Onkel?" "Det skal jeg sige dig – fordi jeg, inden jeg rejste, har disponeret saaledes, at jeg, bortset fra det smule Lager, en Købmand er nødt til at ligge inde med for at kunne forsyne sine

Kunders løbende Behov, ikke har et Pund Kaffe i mit Pakhus."

Men her tog Broberg sørgeligt fejl. Sønnen Carl, som stod for firmaet, havde – grebet af "ungdommeligt Overmod" indladt sig på en større spekulation og havde købt den ene ladning kaffe efter den anden. Leconte opgiver, at lageret var på 52.000 sække à 60 kg, mens ét års forbrug af kaffe i hele Danmark lå på 53-54.000 sække. Carl Broberg turde ikke give faderen besked om katastrofen på én gang. Derfor sendte han en meddelelse til Marseille om det første store indkøb. Broberg besluttede sig omgående for at rejse hjem, men hver gang han standsede et sted på vejen lå der en ny meddelelse om indkøb af kaffe. Sønnen – kaldt "unge Broberg" næsten hele sit liv – havde forudset en stor prisstigning og havde derfor købt ind i modstrid mod faderens ordre. Broberg tabte over en million Rigsdaler. Han gik ikke fallit, men måtte indskrænke sin forretning betydeligt. Derfor solgte han sine skibe og gik over til at hente sin kaffe i anløbshavnene for de store dampskibsruter.

Når man går ud fra Brobergs vigtige position i samfundet, er det ikke underligt, at Leconte i flere år var overbevist om, at det, der i virkeligheden var en grundlæggende ændring af verdenshandelens struktur, blot var en afspejling af en enkelt handelsmands problemer. Men i løbet af de næste år indså Leconte, at forandringen var alvorligere end først antaget. De nye handelsveje overflødiggjorde de danske importører. Detailhandlerne gik over til at handle direkte med importørerne i udlandet. Derfor forsvandt de store indtjeningsmuligheder, der før lå i importen af oversøiske produkter. Flere importører gik fallit, og i 1880 kunne Leconte vemodigt berette, at de store kaffegrossister, der udelukkende handlede med kaffe importeret direkte fra Brasilien ikke længere eksisterede.

KILDER:

Lecontes rapporter befinder sig i det brasilianske udenrigsministeriums, Itamaraty's historiske arkiv i Rio de Janeiro, jf. Julius Schovelin: Fra den danske Handels Renaissance I – II, København 1924

DEN RUMFORDSKE SUPPE

Rumfords suppe vandt udbredelse i Europa omkring år 1800 som en billig hverdagskost. Den blev meget omtalt i danske tidsskrifter og indførtes i institutioner hvor det offentlige stod for bespisningen. Artiklen skildrer nogle træk af suppens indførelse og tillige andre kostnyheder fra begyndelsen af 1800-tallet: bensuppen og hestekødet. Forfatteren, Knud Waaben, har været professor i strafferet ved Københavns Universitet, og artiklen er en udløber af studier i dansk fængselshistorie.

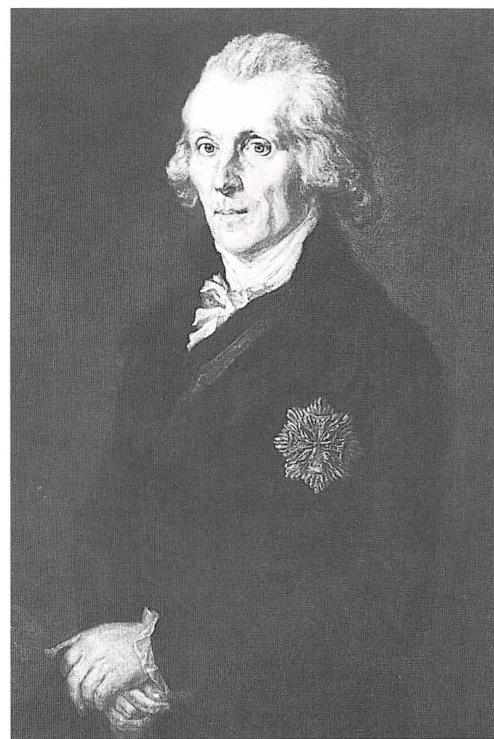
Benjamin Thompson var født i Massachusetts i 1753. Han blev lærer, officer, diplomat, minister, fysiker, opfinder og meget mere. Ind imellem aktiviteter i Amerika, England og Frankrig tilbragte han mange år i Bayern på betydningsfulde poster.

HVEM VAR RUMFORD?

Knud Waaben

Her regnes det blandt hans fortjenester at han reformerede socialforsorgen og militærvæsenet, indførte dampmaskinen og udbredte kendskabet til kartofflen. Og her fik han den adelstitel der i England og Amerika gjorde ham kendt som Count Rumford. Titlen var valgt efter byen Rumford i New Hampshire, der senere blev til Emerson's og Thoreau's Concord. Franklin D. Roosevelt skal have sagt eller skrevet at Thomas

Grev Rumford, Benjamin Thompson.
Maleri af J.G. Edlinger, Bayerische Staats-gemälde
Sammlung, München.

Jefferson, Benjamin Franklin og Count Rumford var de tre største ånder nationen havde frembragt, men her må præsidenten have glemte nogle af kandidaterne til en liste.

I München tog Rumford initiativet til anlæg af den Engelske Have, der siges at være en af de største parker i Europa, hvis ikke den største. Her står et mindesmærke for ham. I London

blev greven i 1800 en af grundlæggerne af Royal Institution, og i 1803 udnævntes han til udenlandsk medlem af Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Et besøg i Danmark var på tale men blev vist aldrig gennemført.

Grev Rumfords fysiske og mekaniske studier drejede sig især om varmeenergi og brugen af ild og brændstof. Men en samlet udgave af hans skrifter, der udkom på engelsk 1796-1802 og på tysk 1797-1805, viser mange andre sider af hans talenter. Her finder man bl.a. hans opskrifter på suppe.

hed i Tyskland, hvor brændevin og dårlig kaffe hidtil havde udgjort de fleste fattiges næring. Grevens suppe var først indført i arbejdshuset i München, og nu var der kommet en meget lovende beretning om forsøget i Hamborg. I løbet af et år var mere end 15.000 voksne og børn blevet bispist med suppen, hver af dem med 2 pund daglig, der ved fremstillingen havde kostet 2 sk. pr. portion.

Suppen var ikke blot billig, men også nærende og velsmagende. Børnene i de såkaldte industriskoler var kommet til at se meget bedre ud i ansigtet, og ikke en eneste var blevet syg af den nye kost. Suppen bestod af 2/3 vand og eddike og 1/3 faste substanser, navnlig kartofler, bygryn, ærter eller bønner (eventuelt hvidkål eller roer), gammelt brød og endelig flæsk eller sild i småstykker. Noget af dette blev sat i blød aftenen i forvejen, og selve tilberedningen skete ved at korn og grøntsager på forskellige tidspunkter kom i den gryde der var sat over ilden, i alt 5-6 timers jævn kogning, helst under omrøring.

Rafn var overbevist om at vandet ikke blot formidlede de faste ingrediensers gode egenskaber, men også selv afgav nærende stoffer. Det måtte dog anbefales at man brugte det dengang meget omtalte mel fra Ottensen ved Altona. Allerede i sommeren 1798 havde Rafn forestået nogle mel- og suppeforsøg på etatsråd Fr. de Conincks Dronninggård, hvor arbejderne indtog maden med stor tilfredshed. Forsøg og efterretninger fra mange sider viste Rafn at alle ville være godt tjent med suppen, ikke mindst matroser på lange sørejser samt tyende, der jo ellers ofte klagede over den kost de fik.

Det kunne ikke skjules at den lange kogetid krævede brænde som dengang var dyrt. Men det blev oplyst at der var penge at spare ved at bruge de af hr. Bauer forhandlede kogekedler. Den største kostede 9 rdl., de noget mindre 2-5 rdl. Bauer havde fra november 1797 til 1799 solgt godt 3.200 eksemplarer, og der var rabat til dem der købte mange. Både i større partier og enkeltvis var gryderne naturligvis utilgængelige for de fattige. Der blev på samme tid solgt "digestors" eller "sparsomhedsgryder" hos Seerup & Co. i Dronningens Tværgade.

Strømmen af tidsskriftartikler fortsatte. Der blev skrevet i "Iris og Hebe", i "Journal for Poli-

Rumfords suppe må tidligt være blevet omtalt i København. Her kunne man i 1798 læse i en artikel af C.G. Rafn i "Bibliothek for Physik, Medicin og Oekonomie" at suppen nylig var blevet indført i Hamborgs fattigvæsen. I 1799 skrev "Schleswig-Holsteinische Blätter für Polizey und Kultur" at suppen blev brugt i tugt- og dårehuset i Glückstadt, fremstillet efter en opskrift fra Kiel.

Samme år vendte Rafn tilbage til sagen i "Handels- og Industrie-Tidende". Det fremgik heraf at grev Rumford havde afhjulpet megen elendig-

NYHEDER I DE KØBENHAVNSKE BLADE

*Rafn og Viborg gengiver
en tegning af en engelsk
digestor til kogning af sup-
pe, forsynet med en
omrører med håndsving.*

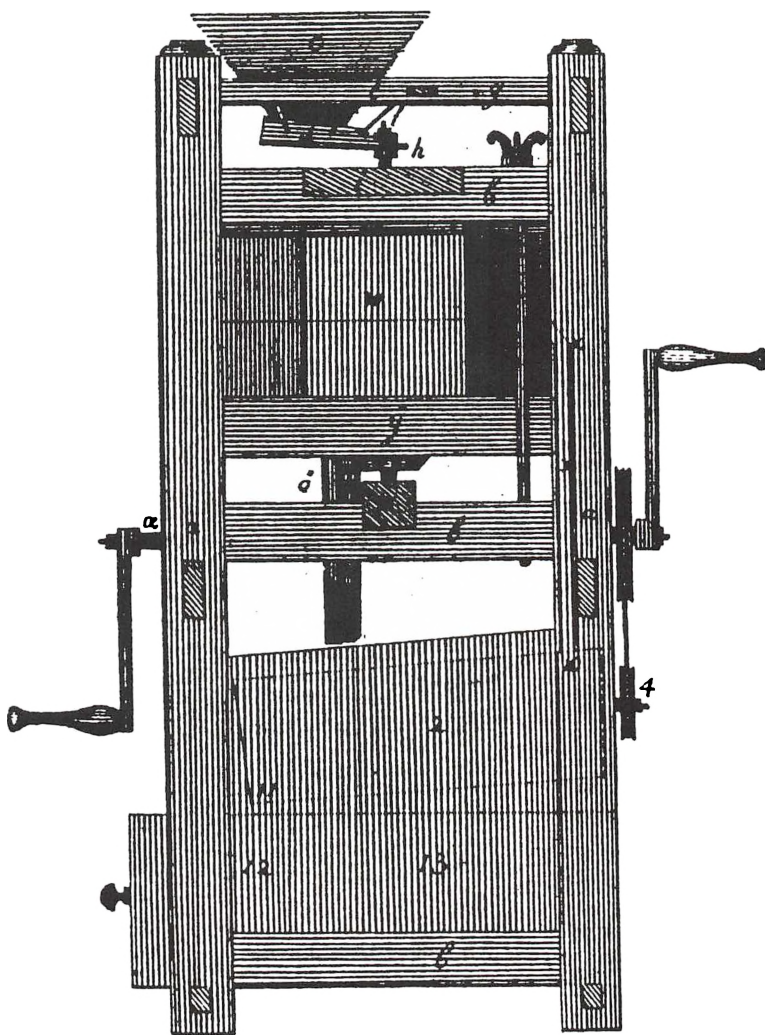
tik, Natur- og Menneske-Kundskab”, i “Politivennen” og i Todes “Nyeste Sundhedstidende”. Det blev nævnt at de fattige kunne købe suppen i Paris og andre større byer, og Politivennen anbefalede at det sunde næringsmiddel også blev udbudt til en billig pris “i det så armodsfulde København”. Brændeforbruget ville dog kun lønne sig hvis man fremstillede maden i større mængder.

BESPISNING AF FATTIGE OG FANGER

Mest nærliggende var det altså at sætte suppen i produktion ved offentlige foranstaltninger. I september 1800 udsendte justitsråd og rådmænd C. Pontoppidan fra fattigdirektionen en meddelelse. Han indbød interesserede til at melde sig som spisemestre for udsalg af suppe. Der var især tænkt på området mellem Nørrevold og Skindergade. Meddelelsen indeholdt opskriften på suppen både efter “den hamburgske måde” og “den franske måde”; de lignede hinanden, men den franske var uden kød og flæsk og indeholdt til gengæld løg samt smør eller fedt.

Det mentes at den mere kraftfulde hamburgske opskrift – med variationer som nævnt i Handels-Tidende – ville stemme bedst med vanerne i København. Kogetiden var igen opgivet til 5 timer, og ved serveringen skulle suppen hældes på hårdt brød skåret i terninger, eventuelt tvebakker. Der spistes i øvrigt ikke brød til suppen. Prisen pr. portion, beregnet efter kogning til 28 personer, ville være ca. 2 1/2 sk. incl. tøv. Om udfaldet af dette initiativ kan der ikke her oplyses noget.

Ligeledes i september 1800 sendte inspektør Koefoed i Tugt- og Forbedringshuset på Christianshavn en lang skrivelse til Danske Kancelli hvor han bl.a. omtalte forplejningsspørgsmål. Der var på det tidspunkt ingen fælles betjening med mad; fangerne fik kostpenge og kunne i Børnehuset købe kødsuppe, kål, ærter, gryn, flæsk, kartofler etc., og disse varer var, bemærkede Koefoed, “det samme som sammenrørt og kogt under ét udgør den såkaldte rumfordske suppe”, som han gerne så indført i anstalten i stedet for dagpenge. Når det blev kritiseret at fangerne brugte deres penge på kaffe og brænde-

vin, ville Koefoed dog hertil sige at salget i Børnehuset blev holdt nede og ikke var urimeligt.

I modsætning til straffeanstalten på Christianshavn havde Københavns fattigvæsen fælles bespisning i den tvangsarbejdsanstalt som år 1800 var indrettet i Pustervig, og som brændte under bombardementet i 1807. Om den skriver Danske Kancelli i 1802 i “Collegialtidende” at der i køkkenet er en kokekedel “efter den rumfordske brændebesparende indretning”, og det hedder videre:

“Forplejningen er ensformig, men nærende; den daglige og uforanderlige kost har været Rumfords suppe og brød; madlavningen, som vasken, er hidtil besørget af forstanderen”. Den daglige udgift til en persons forplejning havde i den da rådende dyrtid ikke kunnet blive under 8

Rafn og Viborg konstruede til deres benmølsforsøg denne knoglemølle, der blev betjent med to håndsving.

De billige kostnyheder opnåede ikke omtale i tidens mange kogebøger. Det er tydeligt nok et herskabskøkken der vises på dette stik i en bog fra 1804 af Marcus Looff, "mesterekø i Itzehoe".

sk., hvortil kom en beregnet udgift på 3 sk. bl.a. til varme og slid på tøjet, alt i alt et beløb som de indsatte – 456 i løbet af det første år, mest betlere – i almindelighed ikke kunne tjene ved deres arbejde.

Indsatte der også havde prøvet tugt- og forbedringshuset savnede at kunne købe brændevin, tobak, kaffe og andet der "sædvanligvis er mere det, der pirrer, end det, der nærer". På Christianshavn indførtes den fælles fangekost nogle år senere; fra 1812 indgik suppen i spisereglementet for Opfostringshuset.

Det skulle være mærkeligt om man ikke også ville finde suppen i litteraturen og arkiverne om de væbnede styrker. Dette er imidlertid et spørgsmål der hører under militærhistorien. Lord Macaulay, den engelske historiker, huskede i 1824 grev Rumford for et råd han havde givet sin protektor kurfyrst Karl Theodor: udgifterne til militæret ville kunne reduceres, hvis landsherren tvang sine soldater til at spise mindre men til

gængæld tygge maden grundigere. Men det var antagelig et råd, der tabte yderligere i praktisk betydning, hvis det lykkedes at få de bayerske soldater til at leve af suppe.

SUPPE AF BENPULVER

Den rumfordske suppe kom i folkemunde (omend næppe i helt bogstavelig forstand), og den fandt vej til poesien. I Oehlenschlägers Langgelands-Reise er et digt som hedder Reisen over Bæltet. Digteren taler her om at spise en middag med vin; det er billedtale som handler om poesi, og man forstår at digteren vil lave en gang ruskomsnusk:

Denne Ret er meget god, jeg selv har kiendt en
Gubbe,

Som foretrak den langt for den rumfordske
Suppe,

Der laves til af Been til fattig Lærsers Tarv,
Skiøndt slige Knokler er som oftest uden Marv.

Det er et spørgsmål om ikke digteren her forveksler grevens suppe med en anden af tidens kostnyheder, nemlig bensuppen. Men det kan ikke udelukkes at navnet Rumfords suppe, der jo betegnede en noget variabel ret, også er kommet til at omfatte den suppe i hvilken der indgik benmel eller -pulver. I Ordbog over det danske Sprog siges det om rumfordsk suppe: "oprindelig tilberedt af knogler og blod, senere af grøntsager, kartofler og kogte stykker svinekød". Det er ikke helt rigtigt.

Siden slutningen af det 18. årh. var der blevet skrevet meget om det fordelagtige i at lave mad af knuste dyreknogler, og der var opfundet maskiner til knusning af knogler. Tidens forfattere elskede beskrivelser og tegninger af maskiner der med noget besvær kunne gøre hverdagen lettere. Om en indretning af tysk type til benknusning fik Kommercekollegiet i 1806 oplysninger fra konsul Brede i Stettin, og de blev sendt til professor Erik Viborg ved Veterinærskolen, der var kendt som ekspert.

Det kgl. Landhusholdningsselskab havde nogle år forinden udskrevet et prisspørgsmål: "Hvorledes man bedst forvandler Been til en nærende Føde?", og i 1805 udkom en besvarelse

der var forfattet af Viborg og C.G. Rafn, kommitteret i Kommercekollegiet og medudgiver af den ovenfor nævnte Handels- og Industri-Tidende. De to forfattere beskrev henvend 50 forsøg som de selv havde foretaget, således en prøve med en ung mands måltider og arbejde i 6 dage på sædvanlig kost og 6 dage på bensuppe. Prøven var faldet ud til bensuppens fordel.

Fra udlandet meldtes at bensuppe havde givet en russisk professor smerter og kvalme. Sligt kunne jo ske, bemærkede forfatterne, men de var selv overbevist om bensuppens fortræffelighed som et mægtigt værn mod sygdom. De anbefalede den til fremstilling i fattiganstalterne, hvorfra den også kunne sælges til private. Til kogningen blev anbefalet den engelske digestor med et låg der blev skruet fast. Danske Kancelli var i den grad med på tanken at man sendte bogen til alle direktioner for fængslerne.

I Almindeligt Hospital så man i 1808 frem til at "benknusningen kommer i gang". Og allerede samme år kunne de dér i huset glæde sig over lyden af håndsving og knasende knogler. I 1810 kunne man ved henvendelse til oberst v. Mejer i Marinekasernen på Christianshavn bese en benstampningsmaskine og en gryde på 1-1/2 tøndes med et af generalkrigskommissær Rawert opfundet låg.

HESTEKØD OG FORDOM

Der kom omkring år 1800 endnu en nyhed i kostplanerne: hestekødet. Dyrtid og nød gjorde dette kød acceptabelt for mange, selv om endnu flere holdt fast ved gammel fordom. En foregangsmand var også her den meget alsidige og foretagsomme professor E. Viborg, sekunderet af C.G. Rafn, der fandt at selv kødet af 20-25 år gamle heste var mere velsmagende end noget gåsebryst. Rafn havde også set fine damer prøve kødet af nysgerrighed og siden spise så ivrigt at de knap nok kunne holde op igen. Det var gået 14 medlemmer af det medicinske selskab på samme måde.

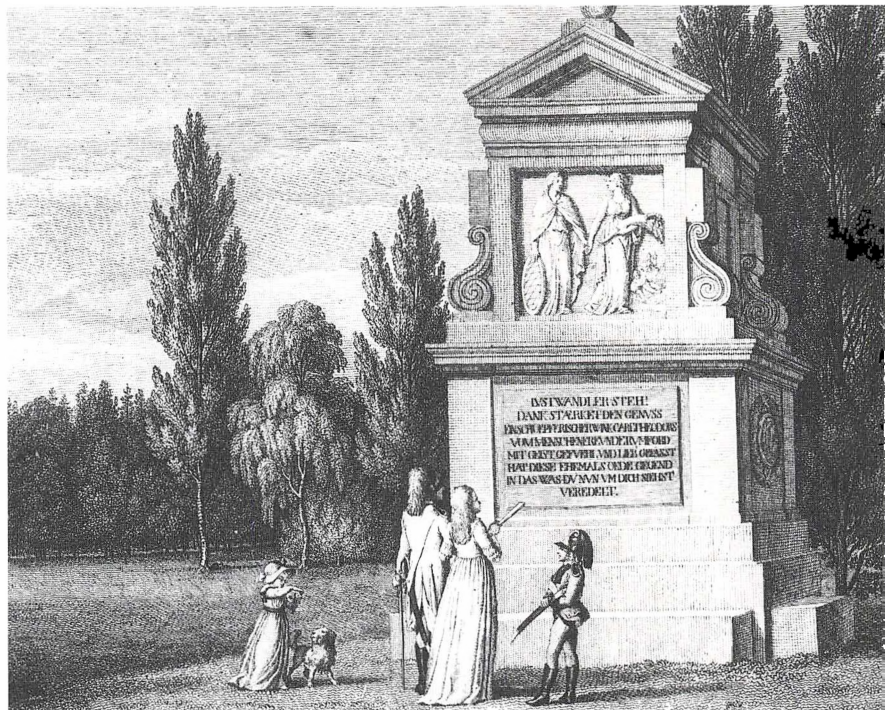
Viborgs initiativer synes indledt på Veterinærskolen. Her blev mange heste slået ned når de ikke stod til at redde, og kødet blev spist af eleverne, de ansatte og andre. Efter Københavns

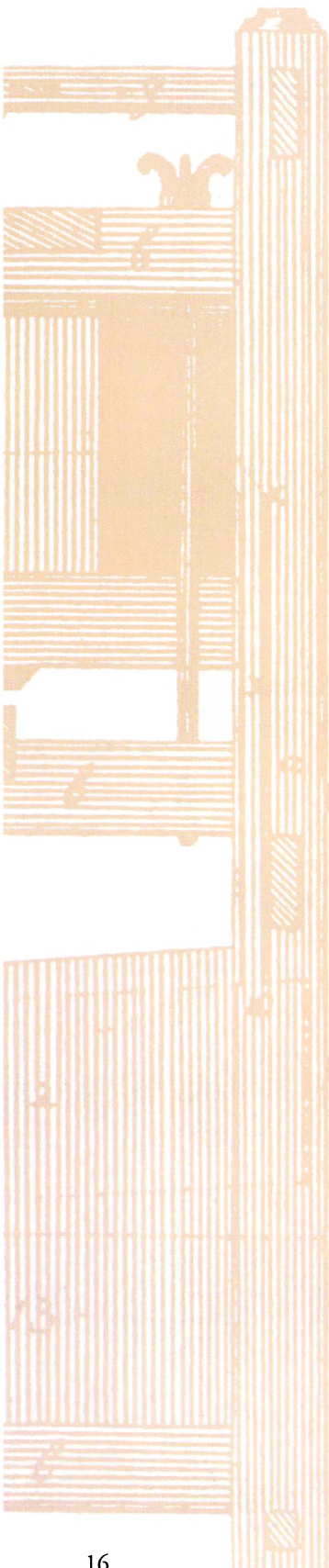
bombardement hentede skolens vogne hver dag 8-10 heste der var blevet slået ihjel af bomber, og kødet blev uddelt til de fattige. Det forekommer velfortjent at E.C. Werlauff i 1807 tilegnede Viborg sin afhandling "Historiske Efterretninger om Hestekiøds Brug til Menneskeføde i Norden i ældre og nyere Tider". Den indgik i Videnskabernes Selskabs skrifter; Viborg var medlem og Werlauff blev det senere. I 1808 foranledigede Viborg at der blev anlagt et hesteslagteri på Christianshavn. Kødet kostede 3-6 sk. pundet.

Danske Kancelli blev interesseret. Den 15 maj 1810 udsendtes et promemoria til bestyrelserne for alle tugt- og forbedringshuse; her anmodedes om initiativer til hestekøds anvendelse som føde for fangerne. Samtidig sendtes cirkulærer til samtlige amtmænd og biskopper i Danmark og Norge. De verdslige myndigheder skulle agitere for tanken og finde egnede personer der kunne få kongeligt privilegium som hesteslagtere, og kirkens mænd skulle bl.a. i samtaler med almu- en bidrage til "at udrydde de indgroede fordomme mod denne sunde og styrkende føde".

Med cirkulærene fulgte eksemplarer af et skrift af professor Viborg: "Om Hestekiøds Spiisning". Om hesteslagtning blev det bestemt at

Mindesmarke for Grev Rumpf i den Engelske Have i München.

enhver hest skulle synes af en dyrlæge og have et mærke indbrændt i hovene, og at "hovene skulle blive hængende ved kroppen, indtil alt kødet er solgt".

DELTE MENINGER OM DEN NYE KOST

Et spisereglement af 1812 for straffeanstalten på Christianshavn synes at vise at de nye forplejningsmidler var i fremgang. Den faste ugeplan lød her: mandag og torsdag grød, tirsdag og fredag rumfordsuppe, onsdag og lørdag kål eller suppe på benpulver og hestekød, søndag ærter på benpulver og hestekød eller ærter på flæsk og oksekødssuppe.

Men tre år senere måtte bensuppen igen vige. Efter indstilling fra Christianshavn bestemte Danske Kancelli at fangerne fremtidig skulle have suppe på hestekød i stedet for bensuppe. Der var hestekød med i spillet da de voldsomme stemninger og begivenheder satte ind i Børnehuset i juli 1815. Men måske var det ikke hestekødet i sig selv men snarere den utilstrækkelige og slet tillavede fangekost der skulle regnes blandt de udløsende faktorer.

Den her omtalte bespising havde ikke ændret sig meget da der 40 år senere blev skrevet et reglement til det nye tugthus i Horsens. Ugeplanen så således ud: mandag og torsdag byggrød, tirsdag og fredag rumfordsuppe, onsdag ærter på hestekød, lørdag kål på hestekød, søndag oksekødssuppe eller ærter på flæsk. I 1847 blev der i København på 4 måneder solgt 40.000 pund hestekød til private.

Læger udtalte sig om kostplanerne. De vidste vel ikke mere end andre, men var dog de nærmeste til at optræde som sagkyndige. J.L. Tode gik ubetinget ind for rumfordsk suppe efter den hamborgske opskrift. Dog burde man ikke gøre den for velmagende, da nogle ellers kunne frites til at spise for meget. H. Callisen gav i sit fortjenstfulde værk fra 1807-09 om tilstande i København sin støtte til alle tre kostnyheder, men advarede dog mod at lade Rumfords suppe være det arbejdende menneskes eneste føde.

R. Frankenau var på den anden side betænkelig ved suppen. Han skrev i sin "Sundheds- og Moerskabs-Tidende" at den kunne være god nok

i Syden, men den nordiske almue trængte for transpirationens skyld mere til de kraftigere fødemidler de var vant til: flæsk, kødmat og stærk kornbrændevin. Denne læge havde smagt suppen i tvangsarbejds huset og fandt den ikke velmagende. De fattige børn som dr. Frankenau havde set havde et jordfarvet og sygeligt udseende, men han indrømmede at det muligvis ikke var suppens skyld.

Den bekendte talsmand for reformer i fattigvæsenet, juristen J.H. Bärens, skrev derimod at de som nyder suppen "ser ud som sundheden selv". Lægen ved Børnehuset Georg Rahlff synes at have støttet Rumfords suppe men erklæret sig imod brugen af bensuppe.

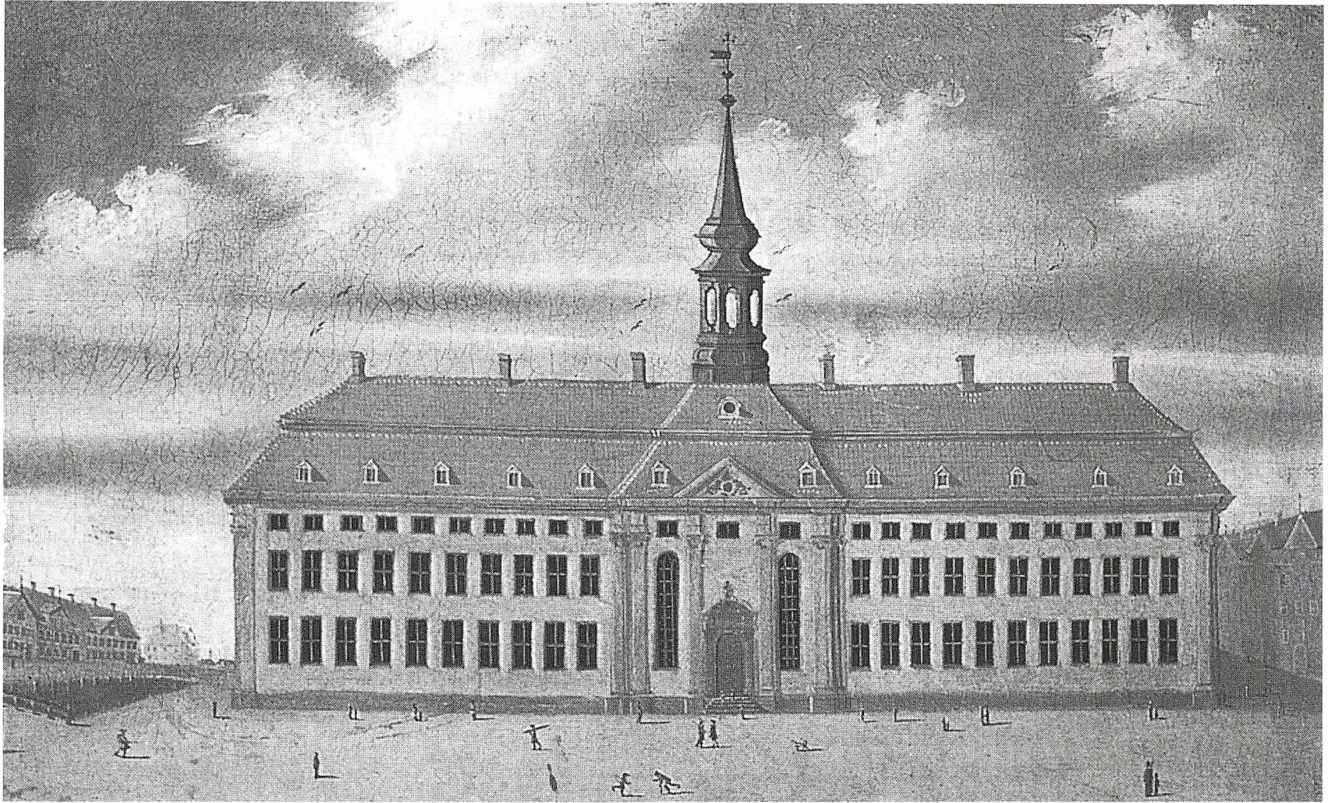
Efterretninger om de nye forsøg med kostforandring nåede også de mindre byer, således Slagelse, hvor sognepræsten Hans Bastholm med iver tog sig af fattigvæsenets indretning. Han måtte tilstå at forsøg med den rumfordske suppe ikke var faldet heldigt ud. Måske havde man ikke forstået at lave den, men i alt fald: "Her har den ikke behaget". Callisen havde også bemærket at suppen ikke vandt synderligt bifald blandt de fattige.

Om bensuppen havde Bastholm hørt meget godt, men den var vanskelig at indføre i et lille fattigvæsen, især fordi der skulle bruges tre maskiner: en stødemaskine, en knokkelmølle og en digestor. De fyldte 17 kvadratalen, og maskinen gav en frygtelig larm og krævede flere armkræfter end de fattige besad. Hvad angik hestekødet var Bastholm skeptisk. I en by hvor fordommen ikke var overvundet burde hestekødet ikke indføres i et fattighus: "det bør ske på et sted, hvor man har sin frihed, ikke hvor der er tvang". Det var en klog bemærkning.

EPILOG

En af de rumfordske henvisninger i Ordbog over det danske Sprog gælder Otto Rungs roman "Syndere og Skalke" fra 1918. Fængselsinspektørens datter Kaja viser sin fætter tugthuset: "hun fortalte om natcellerne, der var snævre som gravkamre, om de murede kedler, hvorfra Rumfordsuppen dampede i kvælende os op gennem mad-elevatorernes skakt ..."

Så længe holdt suppen sig altså, i hvert fald

navnet, men næppe meget længere. I fængselsarkivalier kan der sikkert findes en del mindelser om den, men det foregående har kun skullet handle om hvorledes suppen nåede Danmark medens greven levede. Han døde i Paris i 1814 og har sit gravsted på kirkegården i Auteuil.

Vi må tro at den rumfordske suppe havde fortrinlige næringsværdier, navnlig for dem der ellers ikke fik nok at spise. Måske var det dens historiske bestemmelse at være billig på et tidspunkt hvor myndighederne havde øgede forsørgerbyrder men ikke mange penge. Og samtidig at medvirke til at kartofflen fik større anvendelse. Den havde haft svært ved at blive rigtig populær siden den kom til landet i 1700-tallet. De landbrugsfaglige forfattere beklagede det, og i 1806 skrev Kommercekollegiet til stiftammændene at man gerne i den månedlig indsendte statistik ville have tilføjet en rubrik der viste om kartoffeldyrkningen var i fremgang.

På samme tid bevilgede kollegiet to ansøgere hver 200 rdl. til forsøg med kartoffelmelsmaskiner. I 1817 skrev pastor Bastholm fra Slagelse, hvor de nye supper og hestekødet ikke slog an:

“Mere enig er man om, at den letteste tilmad, som man kan give de fattige, er kartofflen; det er en behagelig og let fordøjelig spise, den kan gemmes hele vinteren over og haves tidlig om efteråret, og den behøver ikke megen tillavning”. Men Bastholm tilføjede at brødet kunne man ikke undvære i dagligkosten.

Hvor meget den rumfordske suppe efterhånden ændrede sig kan nok vanskeligt efterspores. Vi vil heller aldrig få at vide hvorledes suppen smagte da den var ny, og det skal vi måske være glade for.

KILDER

Danske Kancellis og Kommercekollegiets arkiver, Rigsarkivet; Københavnske tidsskrifter ca. 1798-1810; Skrifter af C.G. Rafn, E. Viborg, Hans Bastholm m.fl. samt: Fr. Stuckenberg: Fængselsvæsenet i Danmark 1742-1839 (1896); Jørgen Slettebo i Dagligliv i Danmark i det nitende og tyvende århundrede I, red. Axel Steensberg (1963)

Straffeanstalten på Christianshavn, hvor den rumfordske suppe også anvendtes

Troen, håbet og forventningen i Sydslesvig om en genforening med Danmark toppede i 1945 og 46. I marts 1946 blev det dog klart for løsrivelses- og hjemstavnsvæggelsens ledere, at danske politikere kun gik med til et Sydslesvig, skilt fra Tyskland og knyttet til Danmark. Det affandt bevæggelsens ledere sig med.

Dog ikke før-1945-ledelsen i Flensborg. Den ville "hjem" til Danmark. Den forsøgte derfor i september 1946 at få Danmark til at forhandle med England om en folkeafstemning, men uden held. Det begyndte med en pjece i 1946. Herom fortæller lic.phil. Nils Vollertsen:

HJEM TIL DANMARK?

STRIDEN OM GRÆNSEN

I 1946 skrev Svend Johannsen, som før 1945 var ledende i det sydlige mindretal, pjecen "En redelig løsning". Han mente heri, at grænsen indtil videre burde ligge fast. Det danske mindretals ledelse skulle ikke kræve den flyttet, bare fordi store kredse, der "indtil fornylig" var tyskere, nu ville tilsluttes Danmark.

SLESVIG-PJECEN

En redelig løsning skulle foregå i tre trin. Først skulle Sydslesvig skilles administrativt fra Holsten. Sydslesvig skulle have sin egen regeringspræsident, og der måtte kun ansættes hjemmehørende i forvaltningen. De skulle være loyale over for den danske og tyske del af befolkningen, som han krævede ligeberettiget.

Et selvstyre skulle strække sig over en årrække, så folk kunne besinde sig på deres "nordiske væsen". Flygtingene skulle fjernes, og der skulle lukkes af for indvandring. Efter en årrække skulle den allierede militærregering, den danske regering og den sydslesvigske forvaltning lade Sydslesvig overgå til et dansk mandatstyre. Dette skulle eventuelt ske ved en folkeafstemning. Grænsen skulle dog stadig ligge fast. Mandatordningen skulle vare, indtil Danmark kunne overse følgerne af at knytte Sydslesvig nærmere til sig.

Når regeringen efter nogle år med dansk mandatstyre fandt folk i Sydslesvig modne til det, skulle man internationalt forhandle og i Sydslesvig stemme om, at mandatordningen blev ophævet til national statsgrænse. Hvis der efter

Det danske og tyske socialdemokrati gik imod en grænseflytning. Her formændene Kurt Schumacher og Hans Hedtoft i en besk streg i Slesvigeren, 7.2.1947.

en årrække med selvstyre i den sydslesvigske befolkning ikke var flertal for et dansk mandatstyre, eller hvis der efter mandatstyretiden ikke var et flertal for en genforening med Danmark, skulle regeringen sikre de danske politisk og kulturelt i Sydslesvig.

Disse tanker var skrevet i juli 1945 og sendt til chefredaktør L.P. Christensen, der dog ikke ville optage dem i Flensborg Avis, da han mente, at grænsen skulle flyttes. Det mente også den øvrige før-1945-ledelse i Flensborg. De prøvede derfor i januar 1946 at forhindre, at Svend Johannsen fik teksten trykt som pjece i Danmark. Den ville komme på tværs af de grænsepolitiske kredse i Danmark, som krævede grænsen flyttet. L.P. Christensen og skoledirektør Bernhard Hansen standsede pjecen hos Hagerup i København, da udenrigsministeriet havde advaret Hagerup om at sende den til rigsdagsmændene.

Socialdemokratiet modsætter sig ethvert magtpolitisk Skridt

Afvisning af enhver Grænseregulering og af Tanken om en sydslesvigsk Folkeafstemning efter et Aaremaal

Men den ægte Danskhed Syd for Grænsen skal støttes kulturelt og folkeligt

UVILJEN I FLENSBORG

Da pjecen kom ud, skabte den uvilje mod Svend Johannsen i Flensborg-ledelsen, hvor Bernhard Hansen mente, at Svend Johannsen ikke kunne fortsætte som næstformand for mindretallets kulturelle hovedforening Sydslesvigsk Forening (SSF), når han gik ind for Christmas Møllers grænsepolitik.

*Socialdemokraten,
16.9.1946.*

ER HAN ÆGTE—?

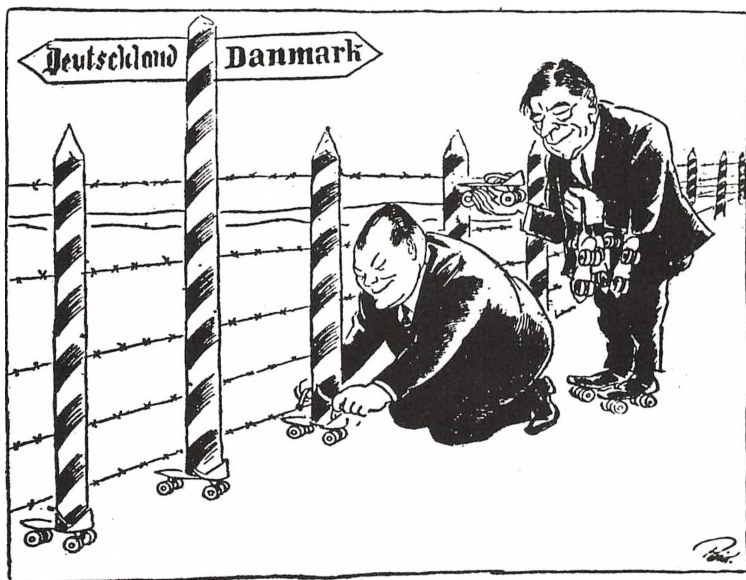
Danske politikere troede ikke på, at den danske bevægelse i Sydslesvig var "ægte dansk". T.h. Hans Hedtoft. Coloradobillen 1950.

Kun statsminister Knud Kristensen (V) tager imod bevægelsens krav om at genforene Sydslesvig med Danmark, mens Hans Hedtoft (S) og Bertel Dahlgaard (Rad.) løber fra deres løfte i oktobernoten.
Slesvigeren, nov. 1946.

Information, 26.10.1946
(efter Herluf Bidstrup i Land og Folk).

En sydslesvigsk Delegation ønsker at rejse Spørgsmaalet om Adgang til at udøve sin naturlige Selvbestedmelsesret.

Knud Kristensen: – Ved fælles Hjælp indtager Grænsepælene nu et ligesaa klart og redeligt Standpunkt som De, Hr. Hedtoft.

Den byggede på oktobernoten af 1946, der krævede et selvstyre Sydslesvig, knyttet til Danmark og skilt fra Tyskland, flygtningene fjernet fra Sydslesvig og dansk og tysk politisk og kulturelt ligeberettiget i landsdelen. I noten gav Danmark desuden tilsagn om at støtte mindretallet kulturelt.

L.P. Christensen advarede imod, at sydslesvigske ledere omtalte oktobernoten som tilfredsstillende. I Danmark måtte man i stedet slå på, at noten ikke var vidtgående nok til at løse det sydslesvigske spørgsmål.

Det kritiserede Svend Johannsen den 18.5.1947 i Odense, da videregående sydslesvig-politiske krav kunne få danske politikere til at springe fra oktobernoten. Den konservative Aksel Møller betonedede derpå den 30.5. i folkettinget, at danske politikere holdt fast i oktobernoten. En så ledende persons ord som Svend Johannsens gjorde et dybt indtryk på ham. Også

En besk satire, der spidder Danmarks frygt for det store Tyskland (her i SPD-formand Kurt Schumachers person). Nationaltidende, 8.2.1947.

I Tysktimmen

Christmas Møller var glad for, at Svend Johannsen syntes, at Danmark ikke skulle gå længere end til oktobernoten. Den indebar, at grænsen ikke blev rørt.

Tage Jessen, der under nazismen var formand for Den Slesvigske Forening i Flensborg og således medlem af Flensborg-ledelsen, var enig med Svend Johannsen om "ikke mir nichts dir nichts at gå med til: oh Danmark, tag nu Sydslesvig hjem". Der var, mente Tage Jessen, 250000 flygtninge i Danmark og 300000 i Sydslesvig. "Danmark ville helt simpelt være gået fallit". Flensborg-ledelsen var rasende.

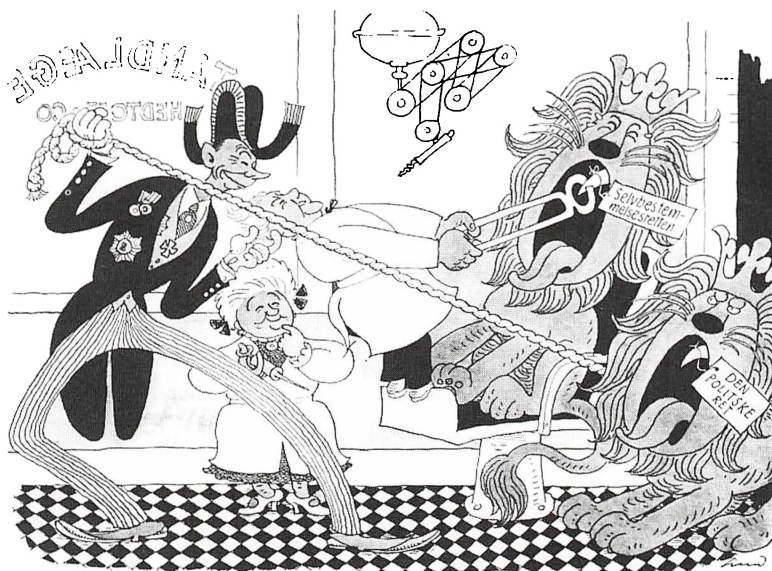
DANSK POLITIK

Tage Jessens og Svend Johannsens grænsepolitiske syn brugtes gentagne gange i den danske Sydslesvig-debat. I en erklæring, udsendt af Ritzaus Bureau den 13.6.1947, betonedede derfor, at oktobernotens krav var tilstrækkelige til at sikre "Sydslesvigs frihed", og at uro om noten derfor burde undgås. Det gentog Svend Johannsen på et konservativt Hindsgavl-kursus den 15.6. Danmark måtte gøre sit for at fjerne flygtningene fra Sydslesvig, da de var en fare for grænsen og hindrede de hjemmehørende i at gøre sig gældende.

Statsminister Knud Kristensen, som ville have Sydslesvig "hjem" til Danmark, påtalte den 21.6., at Tage Jessen og Svend Johannsen blandede sig i Sydslesvig-debatten i Danmark. De tog afstand fra SSF's afstemningskrav i henvendelsen af 27.1.1947 til de allierede og splittede derved Sydslesvig. Hvis ikke den danske bevægelse fik retten til en genforening ad åre fæstnet, mens Tyskland var besat, fik de den

Samtidig med, at Englænderne roser det danske Memorandum, siger Tyskerne, at vi er fornuftige og maadeholdne. Derimod har Holland efter Hr. Schumachers Mening givet et daarligt Eksempel.
...Du er rigtignok flink, lille Lotte; og det siger din Fransklærer jo ogsaa...

Danske politikere med Hans Hedtoft i spidsen trækker tenderne ud af selvbestemmelsesretten og den politiske ret på de slesvigske løver. Coloradobillen 1950.

TAGEBLATT'S DRØM

Schumacher vil ikke underskrive en Fredstraktat, der gør Tyskland mindre, og Hedtoft fornægter omgaaende Sydslesvigernes Selvbestemmelsesret.

HANS HEDTOFT: Naturligvis er det din Selvbestemmelsesret, vi danske Socialdemokrater kæmper for, kære Partifælle.

En harsk Nationaltidende-streg, der stikker til Danmarks politiske nej til Sydslesvig af frygt for Tyskland. I talebøden Konrad Adenauer, der var tysk forbundskansler i 1949-63.

næppe nogensinde. "Men det er muligt, at det er de to herrers mål, og at de vil tilslutte sig slagordet om, at grænsen ligger fast".

Det bør bemærkes, at Flensborg-ledelsen havde indføjet afstemningskravet i henvendelsen af 27.1. SSF's generalsekretær Frants Thygesen derimod havde frarådet, da den danske regering ikke støttede kravet. I stedet mente han, burde man nøjes med at kræve et selvstyret Sydslesvig.

Christmas Møller støttede den 23.6.1947 Tage Jessen og Svend Johannsen i deres krav om, at Danmark ikke måtte gå længere end til oktobernoten i sine politiske krav om Sydslesvig. Det var der politisk enighed om i Danmark.

SSF's byformand i Flensborg Samuel Münchow, som hørte til Flensborg-ledelsen,

betonede den 26.6., at SSF i Flensborg stod bag kravet om udskillelse fra Tyskland og genforening med Danmark.

Tage Jessen fastholdt den 26.6.1947 i en erklæring, udsendt af Ritzaus Bureau, at oktobernotens krav var fuldt ud tilstrækkelige. Længere ville danske politikere ikke gå, og derfor skulle Sydslesvig stå ved de krav.

Svend Johannsen holdt også fast i, at man ikke skulle gå ud over oktobernotens krav, da der ikke var enighed herom i Sydslesvig.

Svend Johannsen vidste fra hjemstavnslederen Hermann Clausen, der i juni 1947 talte med Hans Hedtoft, at det danske socialdemokrati stod bag oktobernoten. De to Slesvig-ledere regnede med, at Hedtoft senest til efteråret 1947 blev statsminister efter Knud Kristensen, og så var det vigtigt, at Socialdemokratiet holdt fast i notens krav. Det ville Svend Johannsen holde Hedtoft fast i ved at agitere for oktobernoten og derved støtte den danske regering i dens Sydslesvig-politik. Hermann Clausen var enig, men kunne ikke agitere for noten i Danmark, da briterne ikke tillod ham at passere grænsen. De syntes begge, at blev notens krav til noget, var det nok for den danske bevægelse.

IMOD SYDSLESVIGSKE SÆRUDTALELSER

SSF's formand, Flensborg-lederen Cornelius Hansen og friserforeningens formand Johannes Oldsen beklagede den 8.7.1947, at Tage Jessens og Svend Johannsens udtalelser i Danmark af Knud Kristensens politiske modstandere blev brugt til at påstå, at man i Sydslesvig ikke var grænsepolitisk enige. Det svækkede den danske bevægelse politisk. SSF burde derfor reagere. Det mente også Grænseforeningen, Sydslesvigsk Udvalg og Dansk-Nordisk Ungdomsforbund.

SSF's næstformand Samuel Münchow, som stod bag henvendelsen af 27.1.1947 var rede til, endnu klarere at kræve en genforening med Danmark. Der var uro i København pga. den grænsepolitiske strid i Sydslesvig.

L.P. Christensen mente, at Tage Jessens og Svend Johannsens udtalelser, som de var blevet brugt i Danmark, voldte skade. Det var ikke

sydslesvigske ledes opgave at bryde sydslesvig-politisk hul for den danske regering, men derimod at drive den danske bevægelse frem også i Danmark. "Vi skal vogte os for", mente L.P. Christensen, "at lade en historisk tids stærke stemme, der kun møder os en gang, drukne i fortolkninger og overvejelser".

Cornelius Hansen kritiserede på SSF's hovedstyrelsesmøde den 19.7., at Tage Jessens og Svend Johannsens sydslesvigpolitiske udsagn havde skabt uklarhed om den danske bevægelses Sydslesvigpolitik. Hermann Tychsen, formand for De Sydslesvigske Ungdomsforeninger, og Johannes Oldsen kritiserede, at Svend Johannsen havde skabt et uheldigt røre i Danmark. Tychsen mente, at sydslesvigske ledere burde holde sig fra at blande sig i dansk indenrigspolitik. Bernhard Hansen henstillede, at SSF indskærpede sydslesvigske talere i Danmark, at de holdt sig til SSF's program og i Danmark kun påtalte tyske overgreb. Ellers skulle de holde sig til at fortælle om, hvordan arbejdet gik i Sydslesvig. Samuel Münchow truede med, at hvis der fortsat kom særudtalelser fra Svend Johannsen og Tage Jessen, ville han kræve en grænseflytning.

DET SIDSTE ORD

Svend Johannsen mente ikke, at en folkeafstemning nu ville gavne Sydslesvig. Derfor havde han opfordret danske politikere til at holde fast i oktobernoten. Han hævdede, at hvis han havde været politiker i Danmark, havde han ligget på Christmas Møller-linjen.

SSF forventede, at sydslesvigske ledere i Danmark holdt sig til bevægelsens program i petitionen af 27.1.1947. De danske stod bag kravet om "selvforvaltning og selvbestemmelsesret for Sydslesvig", så landsdelens befolkning frit kunne bestemme sin fremtid. Det var et svævende udtryk, som dækkede over kravet om udskillelse og genforening ad åre.

Det tolkede Svend Johannsen den 6.10.1947 derhen, at han var enig i oktobernotens krav, som var en forudsætning for, at sydslesvigerne ad åre kunne stemme sig hjem til Danmark.

Hverken Tage Jessen eller Svend Johannsen,

BESINDIGHED

Danmarks statsminister: »Kære sydslesviger! Rødder jer kan vi desværre ikke, men vi er villige til at give jer al den svømmeundervisning, I ønsker«.

der begge støttede den sydslesvigske hjemstavnsbevægelse grænsepolitisk, havde altså ændret holdning. Det havde Flensborg-ledelsen og de gammel-danske ledere, der var knyttet til den, heller ikke.

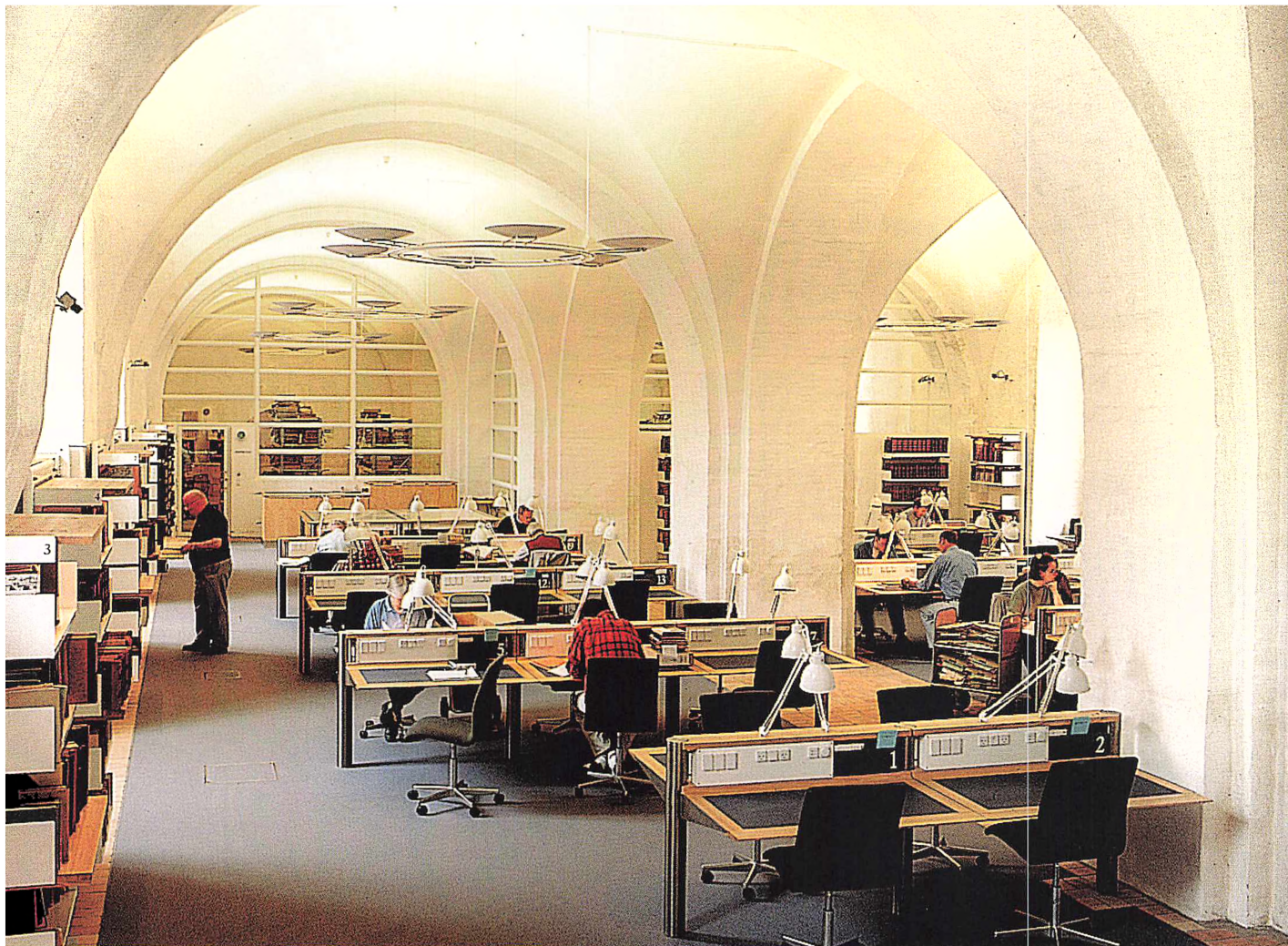
Ledelsen, som tegnede SSF kulturelt og nationalt, holdt sig dog til at kræve det politisk opnåelige i Danmark. Det gjorde SSF i noten af 17.9.1947 til den britiske regering. Det var, hvad Tage Jessen og Svend Johannsen havde krævet. Den grænsepolitiske strid forstærkede dog deres outsiderstilling i forhold til Flensborg-ledelsen, som syntes, de faldt den i ryggen.

Sydslesvig ville til Danmark, men Danmark (her i statsminister Hans Hedtofts person) ville kun sikre den danske bevægelse politisk og kulturelt i Tyskland.

Coloradobillen 1950.

KILDER:

Nils Vollertsen: Det danske mindretal, Odense 1994; Nils Vollertsen: Sydslesvig. En landsdel i nationalt opbrud 1945-1948, Odense 1994

Den ny læsesal på Rigsarkivet.

*Foto: Tage Ludvigsen,
Rigsarkivet*

PÅ **L**ÆSESALEN
— FØR OG NU

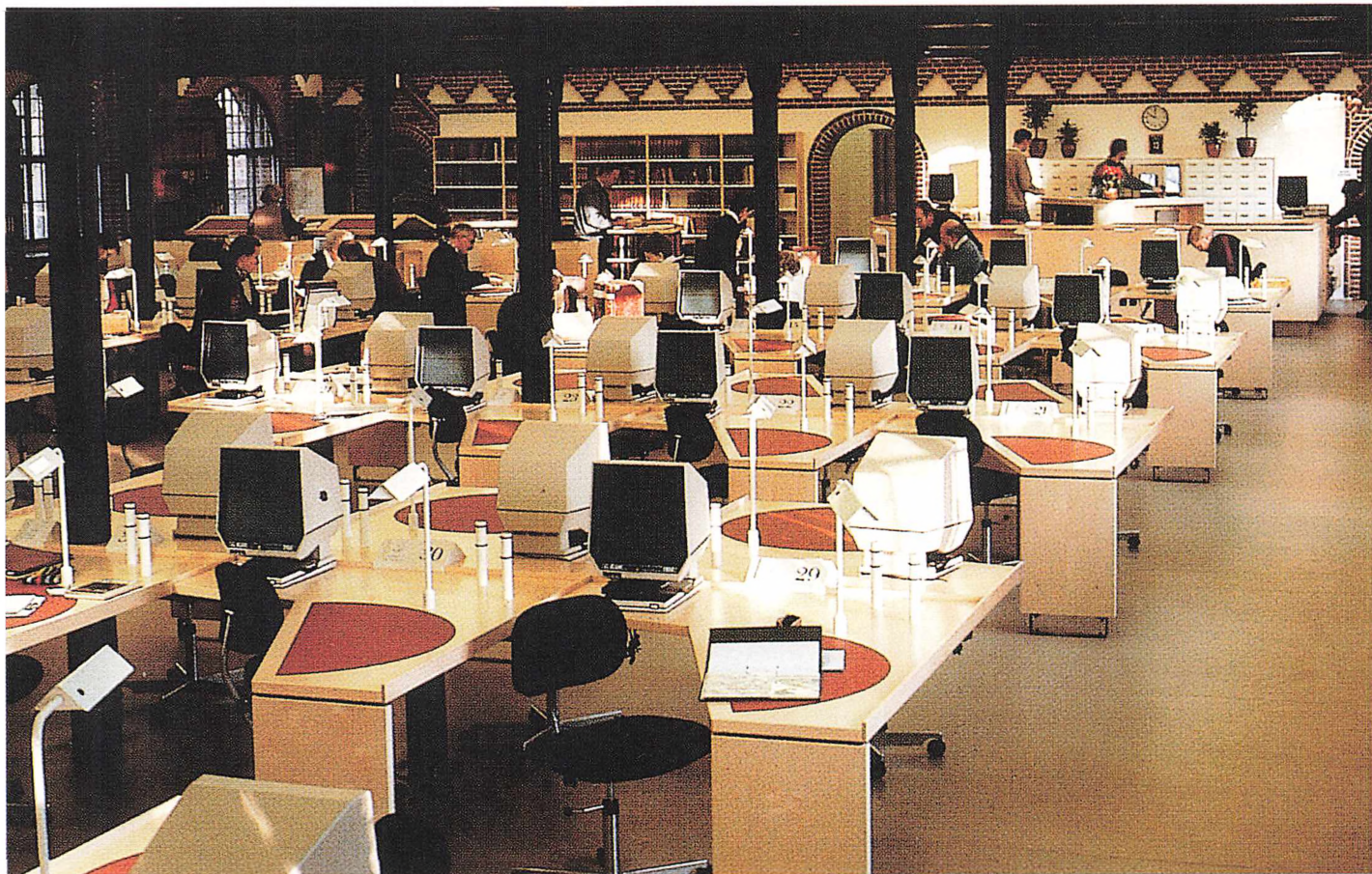
Arkivloven fra 1992 angiver som et af arkivernes formål "at stille arkivalier til rådighed for myndigheder og offentlighed, herunder til forskningsformål". Det har i tidens løb - sidst i anledning af Thule-sagen - givet anledning til megen diskussion. Diskussionen har først og fremmest drejet sig om tilgængelighed og tidsfrister; hvilke arkivalier må frit benyttes, hvilke skal der søges adgang til, og hvilke betingelser skal der stilles for dem, der får adgang? Det er imidlertid ikke disse politisk/juridiske overvejelser, der er emnet for det følgende: Arkivar Poul Olsen fortæller i stedet om de rent fysiske omgivelser, som arkivalierne bliver stillet til rådighed i: Arkivernes læsesale.

Anledningen er, at der i de sidste år er indrettet nye læsesale i Rigsarkivet, i Landsarkivet for Nørrejylland og i Landsarkivet for Fyn. Hvordan har tidligere brugere af arkiverne oplevet det sted, hvor arkivalierne stilles til rådighed for offentligheden, herunder til forskningsformål?

Først en kort oversigt over arkivernes organisation i forrige århundrede. Der fandtes to arkiver for centraladministrationen, Geheimearkivet og Kongerigets Arkiv. Geheimearkivet var arkiv for kancellierne, Kongerigets arkiv for Rentekammeret og finansadministrationen i øvrigt.

De to arkiver blev i 1882 slået sammen under navnet "De forenede Arkiver". Med den første arkivlov i 1889 blev Rigsarkivet oprettet. Det bestod af Hovedarkivet, nemlig de forenede arkiver, og 3 provinsarkiver. I 1907 ændrede Hovedarkivet formelt navn til Rigsarkivet og provinsarkiverne til landsarkiver.

Den ny læsesal i Landsarkivet for Nørrejylland.

KAMPEN OM SERVANTEN

"Vist er det, at denne omstændighed ikke i fjerneste måde anfægtede konferensråden. Også mod denne servante rettedes [...] engang et energisk angreb. Anledningen var den, at en ung dame havde fået tilladelse til i arkivet at anstille historiske studier, et hidtil i Geheimearkivets annaler ukendt tilfælde; men alle forsøg på i den anledning at få servanten henflyttet til en mindre iøjnefaldende plads strandede ganske. "Vil frøken N.N. arbejde her i arkivet, må hun tage forholdene som de er; vi kunne ikke lave Geheimearkivet om for hendes skyld".

De let forudseelige følger udeblev ikke. En dag kom frøkenen, just som geheimearkivarius stod ved den åbne servantedør. Han klarede situationens vanskelighed med overlegen ro: "Lad Dem ikke genere, lille frøken, vær så god; jeg er straks færdig!" Men frøkenen bevarede ikke en tilsvarende sindslige vægt. Hun flygtede hovedkulds ned ad trapperne og kom ikke mere i Geheimearkivet i Wegeners dage."

Men forcerede man forbi geheimearkivarens toiletmøbel, kom man ind på læsesalen eller kontoret. Begge benævnelser kunne anvendes, for arkivets besøgende og dets personale delte lokalet."

"Dette var et 26 fod langt og 12 fod bredt værelse med to vinduer mod gården. Væggene optoges af et par skabe, dels fyldte med registrantkapsler, dels til midlertidig henlægning af de i brug værende arkivalier, af en pult i den ene krog og et bornholmerur i den anden; på gulvet stod et aflangt bord, hvorved højst 12 mennesker kunne sidde, men som dog fyldte hele værelset..." Af bordets 12 pladser stod de 7 til rådighed for publikum. "I reglen var dog dette ringe antal pladser tilstrækkeligt. Det gik nemlig den gang ikke så let som nu at få adgang til arkivet..."

At arbejde på Geheimearkivets "læsesal" kunne være besværligt nok. En ting var, at publikum ikke havde adgang til de registraturer, der fandtes – de var jo hemmelige, men dertil kom, at geheimearkivaren nærmest opfattede arkivet som sit private domæne og kunne føre lange og høje samtaler med personalet og de besøgende.

Læsesalstemning anno 1895. Landsarkivet for Fyn omkring århundredeskiftet med landsarkivaren og hans skrivebord.

I DET HEMMELIGE ARKIV

I Geheimearkivet – som det ligger i navnet, det hemmelige arkiv – var der oprindeligt ingen læsesal. Først efter grundloven af 1849 blev der taget skridt til at give publikum adgang til arkivet – og kun i begrænset omfang. Arkivar A. Thiset udgav i 1917 en beskrivelse af Geheimearkivets læsesal, som den tog sig ud omkring 1875:

Man "kom gennem en lav og smal dør ind i et ved et trægitter fra en arkivhælvning afskildret lille rum, der tjente dels til forværelse for kontoret, dels til garderobe og toiletrum. Til den ende var der anbragt 5, siger og skriver fem knager og ved døren ind til kontoret stod en gammel, tarvelig servante."

"Medens knagerne var tilgængelige for os alle, såvel besøgende som arkivets personale, så gjaldt det samme ikke servanten. Jeg mindes ialfald aldrig, at andre end arkivets høje chef [geheimearkivar Wegener] betjente sig af den, hvad enten dette nu skyldtes den for arkivets gældende subordination og respekt, eller simpelthen den omstændighed, at døren til læsesalen altid stod åben, hindrede andre i at benytte den."

Det øvrige personale fulgte her chefens eksempel. Det var dog ikke alle, der blev lige stærkt generede af denne praksis. Således ikke Marcus Rubin, der i 1890'erne var beskæftiget med at samle stof til sine to værker om Frederik VI's regeringstid.

MED GLACÉHANDSKER

“Lige efter nytår 1890 begyndte jeg mit arbejde. Da jeg kom op i “Kongeriget Arkiv” forestillede dettes chef arkivar Kringelbach mig for arkivsekretær Bloch, der skulle være mig behjælpelig. “Ja, jeg er naturligvis til rådighed”, sagde han yderst hæftigt, “men det kan virkelig ikke nytte, at De nu som nr. 3 lader mig søge alle slags ting frem og komme slæbende med dem, og så kommer der dog ikke noget der duer ud af det.” – Sådan så altså en koleriker i renkultur ud. Han viste sig senere at være en yderst hjælpsom mand, der imidlertid måtte omgås med glacéhandsker.”

“De to her nævnte embedsmænd havde hver sin pult, nogle assistenter var anbragte ved en langpult, hvor bl.a. også prof. E. Holm og professor C. Nyrop arbejdede, Carl Bruun sad ved et lille bord i den ene vindueskarm, jeg ved et andet lille bord i den anden vindueskarm, og lige i nakken på mig var den pult, hvor Kringelbach stod, og hvor han enten talte med dem, der kom rundt om fra administrationens kontorer for at få arkivsager, eller med andre af de besøgende eller med personalet.”

“Heldigvis generer sligt mig ikke, mit arbejde gik fra hånden, og jeg behøvede ikke denne erfaring for at vide, at for den, der gider arbejde, er de ydre vilkår noget højest underordnet. Det ville også have været upassende at skrive om Frederik VI's tid i moderne omgivelser: A.S. Ørsteds gnidrede koncepter, anbragte i en vindueskarm, med en protokol, indeholdende forestillingerne til kongen, på den ene side, et kollegiehæfte til ekscerpterne på den anden, det gav alt sammen netop den rette duft og gjorde mindet levende om hin spartanske tid.”

Den ny læsesal: Landsarkivet for Fyn. Alle pladserne er forsynet med edb-stik

ARKIVBUDET PÅ SIN RUNDE

I årene 1907-12 byggede Rigsarkivet om, og en ny læsesal stod i 1910 færdig i den bygning, der tidligere havde rummet Det Store Kongelige Bibliotek. Landsarkivar Harald Jørgensen besøgte læsesalen i 1927:

“Læsesalen havde på det tidspunkt sin gamle indretning. Der var jo heller ikke gået mere end 17 år, siden den var blevet taget i brug. De gamle borde med grønt linoleum eksisterede endnu og naturligvis også de gamle stole, som havde den uskik, at jakkelommen ofte hang fast i det halvrunde armlæn, når man rejste sig op. Stole-
ne var allerede da temmelig gamle. Læderpolstringen havde kendt bedre dage, og ældre besøgende ømmede sig. [...] Ved hver plads var der et primitivt blækhus, anbragt i en træbakke. Desuden var der henlagt de fornødne penne-
skafter med stålpenne.”

“Engang om ugen gik den vagthavende arkivbetjent, han førte endnu på dette tidspunkt titel af “arkivbud”, sin runde med den store firkantede flaske med Rønnings skriveblæk og sørgede for at holde en passende “vandstand” i blækhusene. Samtidig udskiftedes stålpenne. Disse meget nødvendige rekvisitter afhentedes i den ledende arkivars kontor (det var på det tidspunkt den lærde dr. William Christensen), som nidkært vågede over, at der ikke blev ødslet med de dyre dråber og de kostbare stålpenne. Til hver arbejdsplads hørte endelig en gammeldags blæk-suger af træ i vuggeform.”

“Det har åbenbart altid været skik på rigsarkivets læsesal, at den nyankomne skulle bevæge sig

gennem hele salen for at nå frem til inspektionspulten i salens baggrund. Hvor ofte har jeg ikke set en nyankommet besøgende stå lige inden for døren og se sig en smule forvildet omkring. Blev han endelig observeret fra inspektionspulten, forsøgte den inspektionshavende enten ved fagter eller gebærden eller ved en højlydt rømmen at tiltrække sig den nyankomnes opmærksomhed. Ofte lykkedes det ikke, og med største uvilje og undertiden irriteret måtte den inspektionshavende forlade sit højsæde og gå den indtrædende i møde. Men helst ikke mere end 3-4 skridt...”

NYE TIDER

Landsarkiverne kom som nævnt først ind i arkivvæsenet ved arkivloven af 1889 og stod færdigbyggede i løbet af 1890'erne. To af landsarkiverne er i dag ligesom Rigsarkivet i besiddelse af splinternye læsesale, nemlig landsarkiverne i Odense og Viborg.

Der er næppe hverken toiletmøbler eller blækhusene at finde i de ny læsesale. Men de er ikke uden atmosfære. Læsesalene i Rigsarkivet og i Landsarkivet for Nørrejylland er indrettet i gamle bygninger. Rigsarkivets i Provianthuset, der byggedes i slutningen af 1500-tallet, og det nørrejske landsarkiv i den arkivbygning, der stod færdig i 1890'erne. Læsesalen i Odense er anbragt i en ny bygning. For alle tre nye læsesale gælder, at målet har været at skabe så gode rammer som muligt for benyttelsen af de arkivalier, der – som det hedder i arkivloven – er “tilgængelige for enhver”.

"...ein ziemlich dänisch Stättgen..." skriver den schweiziske naturforsker og mediciner Albrecht von Haller, da han besøger byen den 26. august 1726. Hvor dansk var den "skikkelige danske lille by" egentlig og hvordan oplevede byen og grevskabet perioden, som på tysk kaldes "Dänenzeit"? Oldenburgs 650års byretsjuubilæum i 1995 har givet den tyske lærer Dietmar Hauptmann, Bonn anledning til at belyse nogle begivenheder under Oldenburgs tid som dansk by.

Dietmar Hauptmann

Väbenskjold af Christian VI, som smykkede slottsportalen indtil 1773. Ukendt københavnsk billedhuggerværksted, skabt mellem 1737 og 1743 Landesmuseum Oldenburg. Foto: H.R. Wacker

OLDENBURG, EIN ZIEMLICH DÄNISCH STÄTTGEN....”

Siden 1448, da den oldenburgske grevsøn Christian som Christian I besteg den danske trone, var Danmarks og grevskabets skæbne knyttet til hinanden. Efter reformationen (i Oldenburg siden 1529) var Danmark og grevskabet som protestantiske magter naturlige forbundsfæller.

Under trediveårskrigen var det for Oldenburg meget svært at være både luthersk og tro over for den tyske (katolske) kejser, men det lykkedes dog takket være den sidste oldenburgske greve Anton Günthers diplomatiske evner. For at sikre grevskabets neutralitet under trediveårskrigen udviklede greven et sikkerhedssystem, som den

Grev Anton Günther på sin hest "Kranich" (ukendt mester; anden halvdel af det 17. århundrede). Stadtmuseum Oldenburg.

dansk-oldenburgské "entente cordiale" spillede en afgørende rolle i. Ved siden af Schutzbriefe af både katolske og protestantiske magter var det nemlig ikke mindst danske tropper og orlogsskibe, der sikrede grevens politik. Denne alliance blev heller ikke rystet, da Danmark deltog i krigen mod kejseren.

Oldenburg blev ofte truet, men i det hele taget var landets økonomi og landbrug i 1648 ikke ruineret som det ellers var tilfældet i Tyskland – tværtimod: Landet var blevet lidt større (1638 blev amtet Stolzenau pantsat til Oldenburg af Braunschweig) og under fredsforhandlingerne blev det fastsat, at Oldenburg skulle få Wesertolden.

DANSK PROVINSBY

Grev Anton Günther, der ved krigens slutning var 65 år, døde i 1667. Med grevens død var stamhuset uddød, fordi han ikke efterlod en legitim arvtager. Hans søn, Anton af Aldenburg, var uægteskabelig og kunne derfor ikke gøre krav på hele grevskabet og titlen. Blandt de legitime

arvtagere befandt sig også den danske krone, men det tog mere end ti års forhandlinger før Christian V alene kunne kaldes greve af Oldenburg og Delmenhorst.

I de oldenburgske historiebøger berettes der ikke ret meget om denne tid: "Forfald" og "nedgang" er termer, som karakteriserer tidsrummet fra 1667 til 1773. Med hensyn til "nedgang" bør situationen i danskertiden sammenlignes med den til 1667 og efter 1773.

Grev Anton Günther havde bevaret landet mod angreb fra krigsførende lande under trediveårskrigen. Greven var agtet både blandt Tysklands fyrster og den oldenburgske befolkning. Efter danskertiden oplevede Oldenburg – nu hertugdømme under Gottorperne – en ny politisk, økonomisk og kulturel fremgang, der forandrede byen fuldstændigt. Oldenburg blev atter hovedstad og fik i 1785, efter mere end 100 år, også hoffet igen. Efter 1667 var Oldenburg faktisk blevet en dansk provinsby uden hof som økonomisk faktor.

STØRSTE KATASTROFE I BYENS HISTORIE

Som om det ikke var nok oplevede Oldenburg i de følgende årtier de værste katastrofer i byens historie. I 1676, nærmere bestemt den 27. juli, stak lynet under et tordenvejr ild på tre huse, som med det samme stod i flammer. På en tolv timers tid var næsten hele byen ødelagt, og med bygningerne også fødevarer, penge, møbler og dokumenter.

Den oldenburgske byregering meldte to dage senere til København, at der også omkom mennesker og kaldte ildebranden den "gudelige hævneld".

Hvis det var en gudelig straf, så var den i hvert fald meget hård. Flere borgere fik af byen en fuldmagt, udstedt d. 29. august 1676, til at rejse rundt med den gennem Nordtyskland og Holland og samle penge til genopbygningen. Af fuldmagten fremgår, at der var ødelagt 700 boliger og 230 sidebygninger og stalde. I skatteregisteret af 1678 opføres der 96 personer, som ikke er "nedbrændt" mod 603, som har tabt bolig. Man ville dog fra byens side ikke kun appellere

til nordtyskernes christliches Mitleiden.

Allerede den 5. august 1676 sendte borgmester og byråd et bønnekrift til København. Man håbede, at Christian V ville hjælpe byen ved at sænke skat og afgifter og ved at levere tømmer. Desuden skulle embedsmændene yde hjælp til dem, der havde udestående fordringer resp. tilgodehavender uden for Oldenburg.

Ildebranden var ikke den eneste katastrofe, der hemsøgte Oldenburg. Lige efter grevens død hærgede pesten i grevskabet, og i 1679 brandskattede med Sverige allierede franske tropper Oldenburg, hvilket kostede byen mere end 2000 rigsdaler.

CHRISTIAN V I OLDENBURG

Nogle år senere besøgte den nye landsfyrste for første gang det danske kongehus' stamland. I

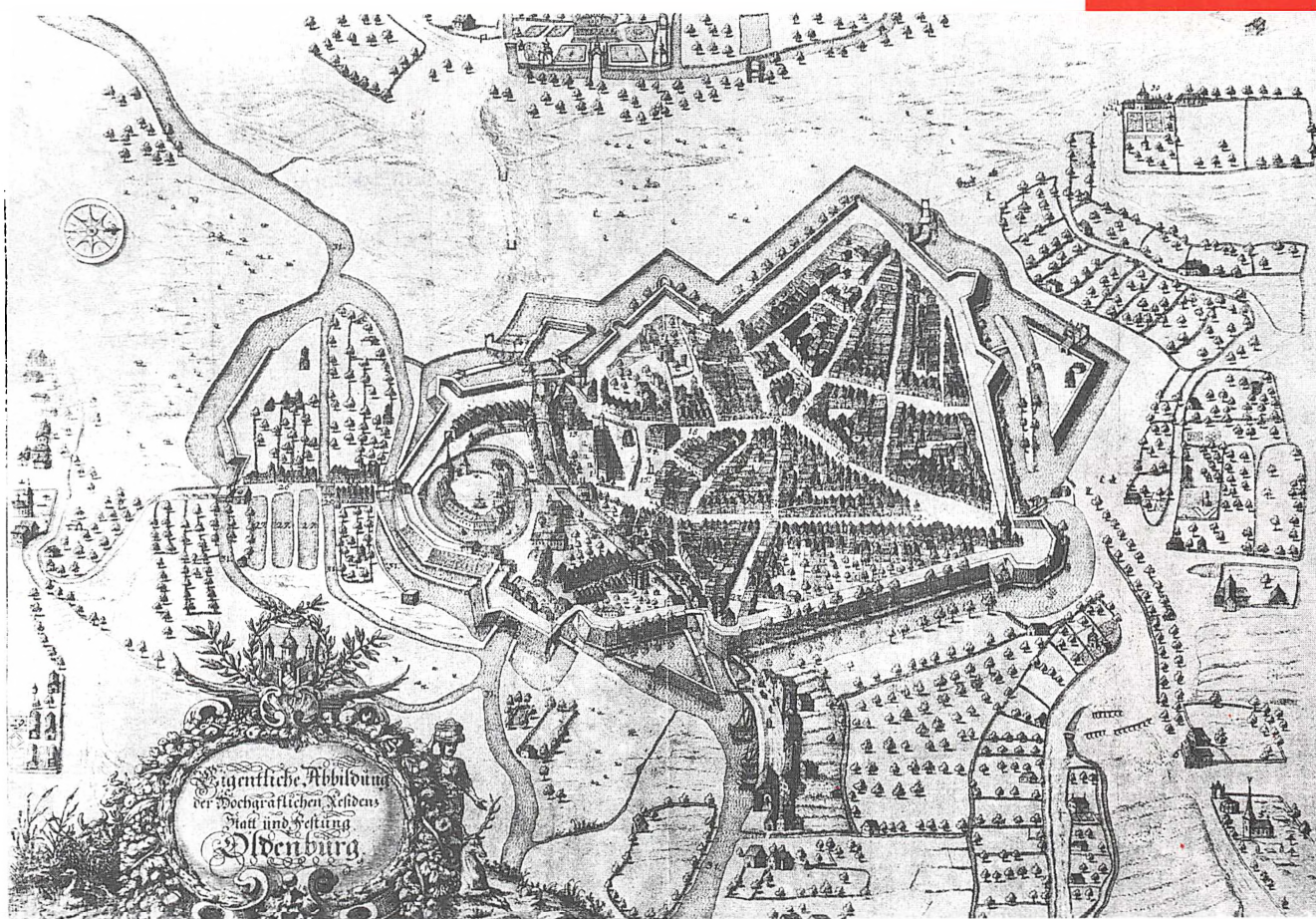
foråret 1681 aflagde Christian V Oldenburg et besøg, det første af danske konger under danskertiden. Rejsens ærende var først og fremmest at ordne stridighederne med hensyn til arven, men dertil kom også nogle storpolitiske overvejelser.

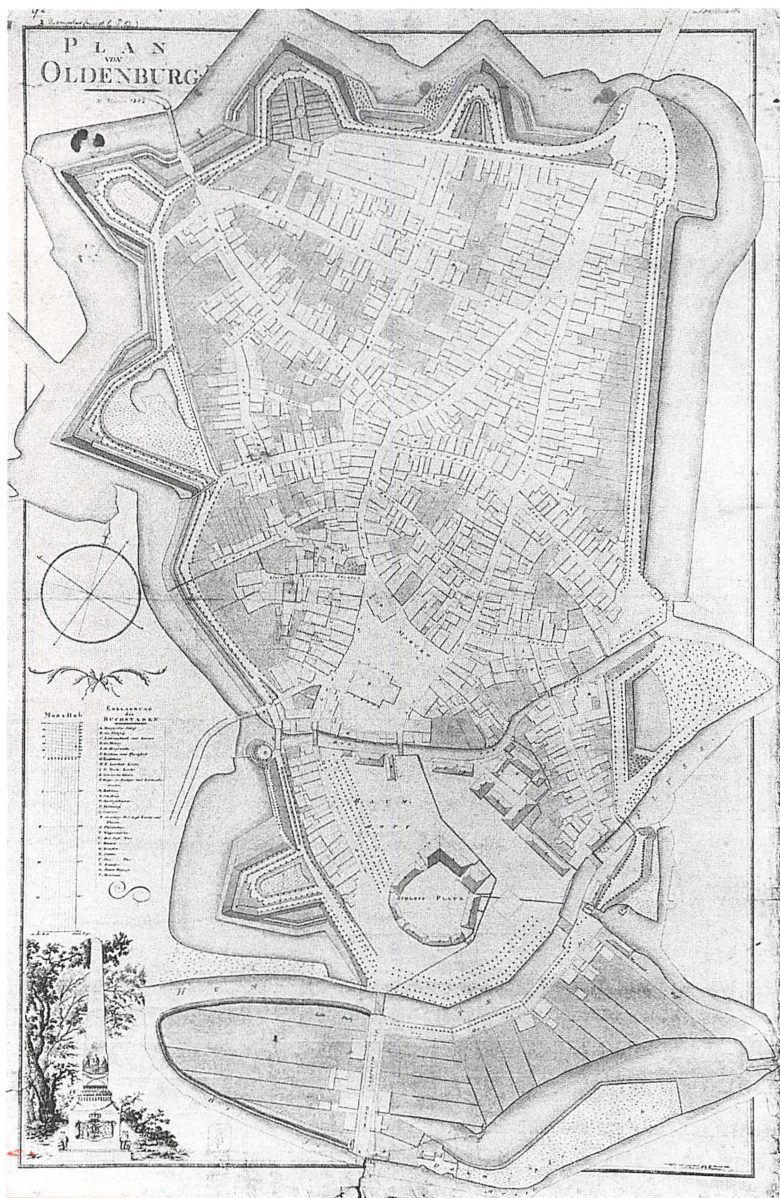
I Blexens kirkebog skriver Küster Lüder Ruhe: "Anno 1680 (!) den 19. Junii ist unser gnedister König undt Herr, König Christian der Fünfte, mit Dero Königinne, Guldenleuw, Stecken, Revenklouw undt ander Bediente mehr in daß Burhaver Tieff angelandet..."

Det er nok en fejl i kirkebogen, da det af dokumenter i byarkivet fremgår, at besøget fandt sted i 1681. Videre står der i Blexens kirkebog, at kongen opholdt sig i Oldenburg i 14 dage og derefter rejste tilbage til Danmark.

Den oldenburgiske grevinde Charlotte Amélie de la Trémoille beretter derimod, at kongen begav sig til Varel den 30. juni.

*Heinrich von Lennep:
Eigentliche Abbildung
der Hochgräfflichen
Residenzstadt und
Festung Oldenburg,
kort for 1671, radering
fra Just Winckelmanns
"Oldenburgische
Friedens- und der
benachbarten Örter
Kriegshandlungen"
Stadtmuseum Oldenburg*

Heinrich Hüner, Oldenburg 1792, efter at fæstningsanlæggene blev nedlagt

Både Oldenburg og Varel var vigtige med hensyn til Danmarks sikkerhedspolitik. Siden den franske besættelse af byen var det blevet tydeligt, at Danmarks nye besiddelser var meget sårbare. Derfor var det nødvendigt at sikre grevskaberne ved at udbygge deres fæstninger. Planerne om udbygningen af fæstningsbyen Oldenburg havde bestået længe.

Fra dansk side håbede man at kunne integrere grevskaberne i et stort nordvesttysk dansk-kontrolleret område og oven i købet danne en modvægt mod de svenske besiddelser i Nordtysk-

land, Bremen og Wildeshausen. Selvom man var begyndt nogle år tidligere, var byen i 1679 ikke befæstet. Under sit besøg i byen blev det tydeligt for Christian V, at byen også burde sikres økonomisk, hvis man ville benytte den militært.

Efter krigen mod Sverige fattedes der dog penge til dette formål. Ved "bequeme Mittel" søgte kongen i en forordning af den 10. maj 1681 at hjælpe byen op igen. Husene på dæmningerne skulle nedrives og genoprettes på ledige pladser i byen inden for et år, ligeledes skulle ledige pladser i byen bebygges igen. I tilfælde af at denne forordning ikke blev efterfulgt, skulle husene nedrives og de ledige pladser i byen konfiskeres efter tre år.

Disse foranstaltninger kostede kongen ikke mere end en underskrift – og desuden var de også til nytte for fæstningsplanerne. Den oldenborgske regering berettede dog i 1683 og i 1686 til København, at der stadig var huse på dæmningerne, og man kan gå ud fra, at det også senere var tilfældet.

CHRISTIANSBURG

Kongens opmærksomhed i 1680/81 rettede sig i højere grad mod Varel, en lille by ved Jadebugten. Der skulle anlægges en fæstningshavn, der kunne garantere forbindelsen mellem kongeriget og Oldenburg til søs.

Grundlæggelsen fandt sted i april 1681, formodentlig under kongens tilstedeværelse. Allerede en måned senere begyndte soldater med arbejdet på den planlagte havneby og fæstning. Det var den fødte hollænder Jobst van Scholten, som havde udarbejdet planen for den nye fæstningshavn i egenskab af inspektør over fæstningerne i hertugdømmerne Slesvig og Holsten og i grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst.

Forudsætningen for fæstningsbyens "liv" var imidlertid, at der kom folk til Christiansborg. Skattefrihed og frihed for afgifter og told, byggefrihed og ikke mindst religionsfrihed, også for katolikker og jøder og især for franske reformerte, skulle lokke folk til den nye by.

Mens der energisk blev arbejdet på fæstningen i begyndelsen af 80'erne, afgjorde kongen den 16. januar 1693, at fæstningen skulle demoleres og raseres. 300.000 rigsdaler og 12 års arbejde

var spildt, fordi man gik ud fra falske beregninger: det viste sig, at havnen tilsandede. Desuden var der også sandbanker i Jadedstrømmen og indsejlingen fra Nordsøen var svær at finde. Til de tekniske problemer kom diplomatiske: Barnebarnet af grev Anton Günther, Anton II af Oldenburg, og hans mor prinsesse Charlotte Amélie de la Trémoille gjorde som arvtagere stadig krav på Varel. I 1693 fik de ret, og det betød Christiansborgs ende.

FÆSTNING OLDENBORGS FREMANG OG “FALD”

Grevskaberne havde dermed tre fæstninger, nemlig Apen, Delmenhorst og Oldenburg. Efter Christiansborgs “fald” koncentrerede man sig igen om fæstningen Oldenburg, men det kan ikke påstås, at man havde stort finansielt spillerum. Fæstningens udbygning skred derfor meget langsomt frem. Den 25. januar 1696 anordnede kongen, at fæstningens anlæg skulle lukkes så vidt muligt og gøres sikre mod overraskelsesangreb.

I 1707 blev fæstningens udvidelse planlagt: Byen skulle omgives med 11 bastioner, og de militære anlæg ville have domineret byen i høj grad. I modsætning til 1696 stillede den danske regering nu også de finansielle midler til rådighed. Byens borgere skulle derimod give afkald på grundbesiddelse.

Den danske regerings interesse og beredskab kom ikke som nogen overraskelse. Danmark og Sverige var modstandere i den Nordiske Krig og det gjaldt at sikre grevskaberne mod svenske angreb. Med Sveriges nederlag i 1720 begyndte roligere tider, men nye opgaver krævede store indsats: især bør der nævnes stormflodskatastroferne ved den oldenborgske kyst (f. eks. “julefloden” i 1717), som gjorde det nødvendigt at modernisere digebygningen.

Desuden skulle grevskabet Delmenhorst, som under krigen blev pantsat til Hannover, indløses: Frederik IV forbød nybygninger på fæstningen, så længe Delmenhorst ikke var indløst. Skønt der blev bygget langsomt på fæstningen, blev de militære

Dansk grenaderhue fra omkring 1750. Huen blev fundet i begyndelsen af 30'erne på et loft i en bondegård i Wesermarsch. På forsiden kan man se det oldenborgske våbenskjold og opskriften Prudentia et constantia (Klogskab og standhaftighed), desuden Elefantordenen og under kronen Christian Vs

anlæg dog vedligeholdt – ikke mindst af byen selv. I 1740 havde byen endelig fået fæstningssystemet, som den skulle have haft for årtier siden, men vidtgående militære og politiske forandringer havde gjort det overflødigt.

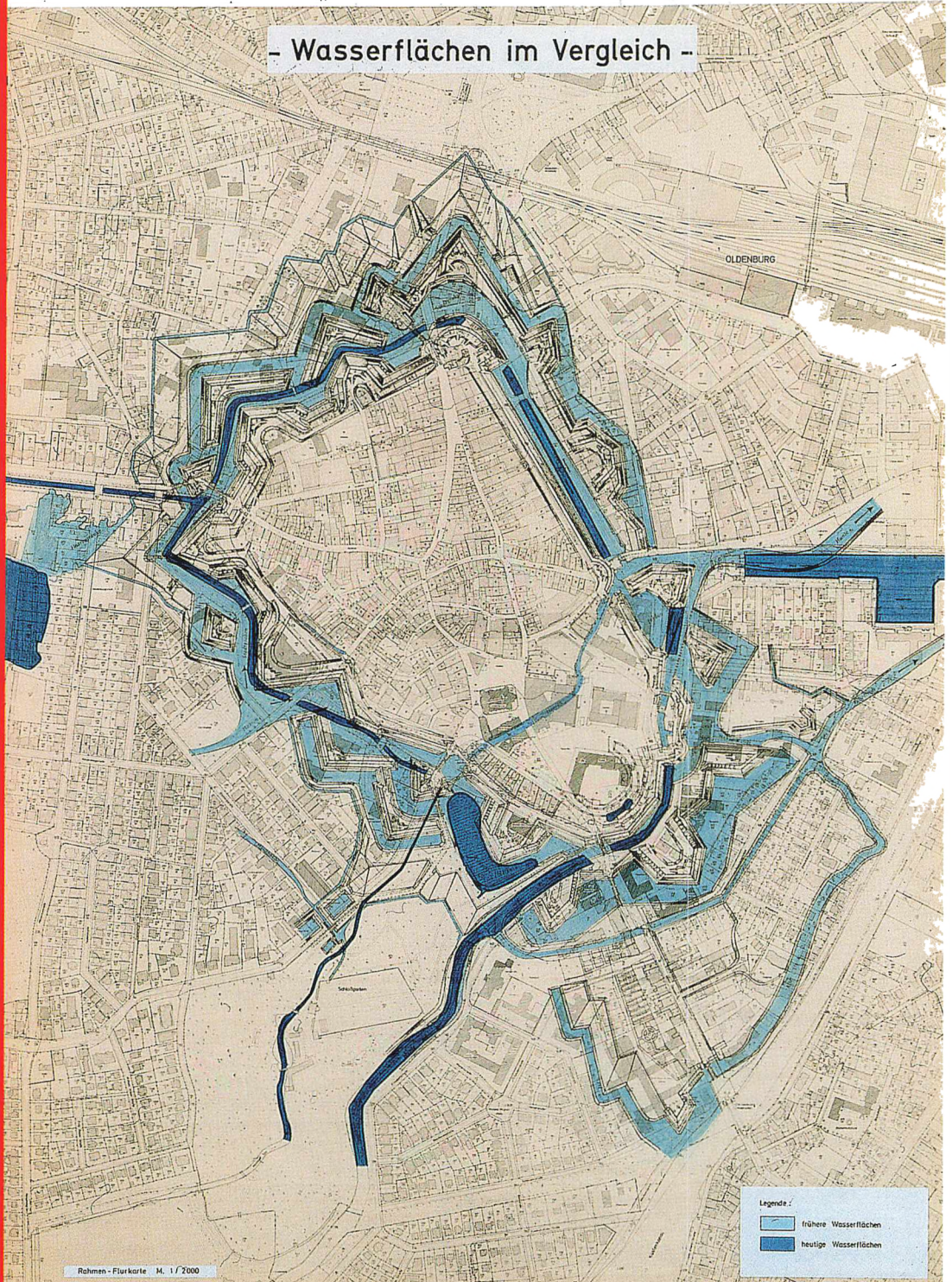
Siden Sverige havde tabt stormagtsstillingen i 1720 og også besiddelserne i Nordtyskland, var Oldenburg og Delmenhorst ikke længere truet fra denne side. Det blev til drastiske nedskæringer, som førte til, at fæstningerne Apen og senere også Oldenburg blev nedlagt. Det kunne også afgøres på grund af, at artilleriets ildkraft havde tiltaget og at bevægelige styrker begyndte at spille en større strategisk rolle end før.

Efter fæstningens nedlæggelse i 1764 købte byen Oldenburg de nu nytteløse militære anlæg og områder, hvad der meget senere kom byen til gode: i det 19. århundrede var der plads til anlæggelse af haveanlæg, offentlige bygninger m.m.

Byens udvidelse under
og efter danskertiden.
Stadtmuseum Olden-
burg

Überlagerung der Festungsanlagen auf den heutigen Stadtgrundriß

- Wasserflächen im Vergleich -

Med fæstningens nedlæggelse i 1764 og med danskertidens slutning i 1773 holdt militærets dominerende rolle i byen op, men ikke militærets tilstedeværelse i byen.

KULTURLIV UNDER DANSKERTIDEN

Derimod fandt Danmarks tilstedeværelse i byen en ende. Med den nye hersker af huset Gottorp – hertug Friedrich August – blev byen igen hovedstad. I 1785 opnåede byen med hoffet, som den havde savnet siden 1667, økonomisk og kulturel fremgang. Livet ved landdrostens “hof” var langtfra et kulturelt centrum, selvom Ludvig Holberg noterede under sin rejse gennem Tyskland i juni 1725:

“Jeg opholdt mig et Par Dage i Oldenburg, og jeg maa sige at jeg havde det saa hyggeligt dér som jeg ikke har haft det nogen andre Steder, saa venligt blev jeg modtaget af Overlanddrosten i Grevskabet, hans Ekscellence Hr. Sehested, en Mand der ikke kender til Storsnudethed, men kun skiller sig ud fra den jævne Mand ved sin Dygtighed, sin Klogskab og sit dannede Væsen. Der kom saa mange lærde Mænd i hans Hus, at det mest af alt lignede et Gymnasium eller et Universitet. Der blev ført lærde Samtaler ved Frokost- og Middagsbordet – det var som om de lækkerier der serveredes blev krydret med nyttig Lærdom. Man kan maaske nok spise flottere hos andre, men ikke enklere, fornøjeligere og mere uformelt; saa De kan nok forstaa at jeg var ked af at skulle rejse fra Oldenburg.”

Når man læser dette, burde man dog tage hensyn til Holbergs ironi og spottelyst. Holbergs dagbogsoptegnelse er ikke det eneste kulturelle budskab, vi får at vide fra danskertiden. Det synes, som om der ikke var nogen kulturel aktivitet, men det er kun ved første syn.

Allerede i 1746 udkom den første oldenburgske avis, “Oldenburgische Nachrichten von Staats-Gelehrten- und bürgerlichen Sachen”, som siden 1749 udkom uden afbrydelse hver uge som “Oldenburgische wöchentliche Anzeigen”. Først og fremmest var det borgerlige kredse, især embedsmandsfamilier, som stod for oplysningen i Oldenburg. Disse kredse fik for-

stærkning af Georg Christin Oeder, en rådgiver af Struensee og botaniker, der i 1773 blev forvist til provinsen Oldenburg.

Den nye kongelige Landvogt mødte i Oldenburg sin gamle ven Helferich Peter Sturz, der et år tidligere var kommet til Oldenburg, og lærte andre intellektuelle at kende, bl.a. Gerhard Anton von Halem, som i 1794-96 skrev “Geschichte des Herzogthums Oldenburg”.

Sturz og Oeder havde i København været venner af den berømte tyske digter Friedrich Gottlieb Klopstock, som af Frederik V blev kaldt til København i 1751. Allerede i 1750/51 blev der i “Oldenburgische Anzeigen” aftrykt og kommenteret digte af Klopstock, som blev meget populær i Oldenburg, og populariteten varede længere end ellers i Tyskland. Oeders ankomst til Oldenburg, hvor han blev i 18 år, skete i en ombyrningstid. Huset Gottorp på den oldenburgske trone markerede definitivt også en ny tid: Huset Oldenburg regerede videre i Danmark, men der var ikke tale om de snævre dansk-oldenburgske forbindelser fra før 1667.

Oldenburg var ikke længere en hjørnesten i den danske sikkerheds- og udenrigspolitik, og fra oldenburgsk side behøvede man ikke længere at tage hensyn til de dynastiske forbindelser, hvilket blev tydeligt i det 19. århundrede og dets krig.

KILDER

Staatsarchiv Oldenburg; A. Eckhardt / H. Schmidt. Geschichte des Landes Oldenburg. Oldenburg 1987; V. Lorenzen. Christiansburg. Et dansk Byanlæg i Oldenburg i 17. Aarhundrede. Dansk Historisk Tidsskrift 10 (1940). s. 464-475; Kersten Krüger. Wandel des Stadtbildes durch Festungsbau. Oldenburg in dänischer Zeit. Oldenburgisches Jahrbuch 87 (1987). s. 47-108; Ludvig Holberg. Værker i tolv bind. Bd. XII. København 1971.

For fremskaffelse af illustrationer tak til Stadtmuseum Oldenburg og Landesmuseum Oldenburg.

Tilnavnet Danmarks "But" på "den lille Jellingsten" er omdiskuteret, både dets betydning og hvem det rettelig skal henføres til, Gorm eller Tyre. I modsætning til Birgit Sawyer, der i sin artikel i Siden Saxo 1994:4 bygger sine tankeeksperimente på Valdemarstidens sene og usikre sagndannelser, foretrækker Bent Østergaard at gå ud fra de ældste overleveringer.

Gorm har som adskillige andre rejsere af runesten ønsket også at ophøje sig selv og derfor afsluttet teksten med det ærefulde tilnavn, som han regnede med ville stå for eftertiden som en hædersbetegnelse, en konge værdig, mener Østergaard, der indleder med et lille udsyn til datidens navneskik:

DEN GODE,

G DEN DVASKE OG GORM DEN GAMLE

Et godt navn var guld værd for vore forfædre, nordboerne, i Vikingetiden. Et nedværdigende smædenavn svækkede til gengæld ens ry og anseelse. Et tilnavn af humoristisk tilsnit kunne vel tåles af de fleste, men mange konger og høvdinge foretrak dog at smykke sig med flot klingende tilnavne – det var langt at foretrække for de knap så smigrende øgenavne, nedrige omgivelser kunne finde på at udpønse om den, der var højest i riget. Janteloven fandtes også i Vikingetiden.

Den enkeltes ydre fremtoning eller særligt påfaldende træk kunne give anledning til et mere eller mindre originalt tilnavn, undertiden af ren objektiv art, undertiden foranlediget af et enkelt iøjefaldende kendetegn ved udseendet. Prædikater som Birvil den Blege, Helge den Magre, Bue Digre (den Tykke), Torkild den Høje, Olav den Brede, Halfdan Hålæg (Langben) og Håkon Hærdebred kunne indehaveren vel udholde at bære. Mere problematisk lød nok Blik Braknæse, Ejner Skævmund, Ketil Fladnæse og Sigurd Mund. Den sidste måtte døje for et veludviklet snakketøj, der nåede fra øre til øre. – De mén, der hjemførtes fra overståede krigsbataljer gav også anledning til mere eller mindre hædrende kendenavne som Hake Huggenkind og Henrik Skadelår.

LUSESKÆG OG DE ANDRE

Medfødte eller erhvervede defekter kunne den enkelte ikke ændre meget på, men vikingen var øm over sit udseende og viede megen tid og energi på at fremtræde så pyntelig og prangende som naturen og den enkeltes stand og formue muliggjorde. Smykker, klæder, de våben, man bar – men ikke mindst hår- og skægsætning – blev udnyttet til at pynte op på facaden og derved foranledige velklingende tilnavne.

Skægget var og er mandens pryd, og vikingen dyrkede og beskar, flettede og farvede, passede og pudsede sit skæg med den yderste omhu. De individuelle variationer i skæg- og hårsætning fremgår af navne som Sven Tveskæg, Sigtrygg Silkeskæg, Harald Guldskæg, Sven Skårskæg (klippet i form af en skarøkse) og Guttorm Gråbarde. Farven kunne give navne som Halfdan Svarte, Olav Hvide og Erik den Røde. Den norske konge, som i en årrække lod hår og skæg gro vilt og uklippet, fik navnet Hårfagre.

Kan der i enkelte af disse tilnavne ligge et gran af ironi, så var det sikkert mere end velvillig og indforstået skæmt, når en anset og sympatisk norsk stormand blev kendt som Torolf Luseskæg. Med tættekammen kæmpede han livet igennem uden held mod sine plageånder.

Når alderen krævede sine omkostninger, og

issens hårpragt var blevet et fjernt ungdomsminde, som kun ens jævnaldrende havde en erindring om, så kunne synet af konturerne af den høje, lyse og blanke hovedskal, der smukt afrundet hævede sig op over pandens bølgende rynker og den sidste tynde hårkrans i nakken, sætte fantasien i sving hos omgivelserne. Aslak Holmskalles øverste parti mindede om et nøgent klippekær, en lille holm, der hævede sig op af det bølgende hav. Erik Bjodaskalle fik sit navn efter

en omvendt skål (Skålskalle), og en anden Aslak blev kaldt Fitjaskalle. En fitja var en rensdyrknogle, hvor huden var krænget ned, så det hvide ben lyste op over den nedsmøgede skindkrans med en kort strittende pels.

PÅ, STRUD OG HAREFOD

Den enkeltes yndlingsdragt eller påklædning ved

DRONING: THYRA: VED
ARBEIDET: PAA: DANNE-
VIRKE.

Myten om, at Tyre byggede Dannevirke, skyldes en fejlfortolkning af indskriften på Jellingstenen. I Louis Moe-tegningerne til Saxes kronike kunne ingen ellers være i tvivl.

særlige lejligheder gav navn til Harald Gråfeld (Gråpels), Regnar Lodbrog, Hvidsærk, Olav På, hvis farverige festdragt strålede som påfuglens hale, og til Strud-Harald, hvis kæreste eje var en iøjnefaldende guldbroderet hætte med en kegleformet top. Magnus Barfod fik sit navn, fordi han under en visit i Skotland iførte sig lokalbefolkningens kilt.

Navngivet efter deres våben blev Asbjørn Buløkse, Ånn Skytte, Ejner Tambarskælve, Ørvar Odd (Pile-Odd), Harald Kesja (Spyd) og Asgot med det røde Skjold.

Her kunne navnets bærer selv gøre sit til at få tilkendt eller leve op til tilnavnet. Men de menneskelige karaktertræk og ens lykke eller vanheld kunne også give den enkelte sin identitet på godt og ondt: Njal den Vise, Halfdan Ukristne, Sigrid Storråde, Harald Hårderåde, Gunhild Kongsmoder, Leif den Lykkelige og Erik den Målspage.

Tapre og stærke var Edmund og Bjørn Jernside, mens Harald og Erik Harefod fik deres respektive øgenavne af forskellige årsager. Den ene var en ilter og fanatisk jæger. Den anden havde gjort sig bemærket ved gentagne gange at gribe til harens våben. Erik Blodøkse var konge i Norge og viste dér at behandle sine modstandere med fast hånd. Gunløg Ormstunge var en slagfærdig digter, men foredrog normalt kun nidvers om andre, ofte om de tilstedeværende. Sigurd Jorsalfar (Jerusalemfarer) og Galzie-Ulf fik navn efter det sted, de besøgte på pilgrimsrejse.

DEN GODE, DEN DVASKE ...

For at få lykke og medgang måtte kongerne skaffe sig et godt tilnavn. Navne som Erik Sejrsæl eller Knud den Mægtige gav bæreren sin identitet, indgik som en del af hans personlighed og magtsfære. Ingen dristede sig naturligvis til at bruge benævnelser som Hunger eller Blåtand, mens indehaveren af disse øgenavne var til stede.

Den enkelte konge bestræbte sig for selv at vælge og bekendtgøre et passende tilnavn. Sven Estridsen kaldte sig Magnus, den Store. Om Harald Gormsen ved vi fra en runesten, hans hustru satte for sin mor, at denne konge lod sig kalde Harald den Gode. Det tilnavn, ønskede

han, skulle blive hans eftermæle. For samtiden gav ordet Gode associationer om gudsdyrkelse, visdom, lovkyndighed og lykke for kongen selv og landet: Alle de ideelle egenskaber en magtfuld hersker burde besidde.

Haralds far Gorm er blevet tillagt navnet den Gamle. Det skyldes en fejltagelse. Saxo omtaler i sit værk tre konger med navnet Gorm, hvoraf Haralds far er den tredje. Den ældste, en ren sagnfigur, fik i middelalderlige skrifter og kongerækker tilnavnet den Gamle, der så senere blev overflyttet på Jellingkongen, dels fordi han i overleveringen antoges at nå en meget høj alder, dels fordi han (urigtigt) blev placeret som den første historiske konge, og den første der regerede over et samlet Danmark.

Saxos samtidige, Sven Aggesøn, kaldte i sin Danmarkshistorie Gorm Løghe eller Løkæ, hvilket han oversætter til latin som *deses* = den Dvaske – en, der foretrækker at drive den af på løjbænken – en, der er svag som vinden, der løjer af.

... OG DEN MÆGTIGE

Mens disse to danske historikere fremstiller Gorm som en ældre, affældig mand, en markant modsætning til sin energiske og sympatiske hustru Tyre, så har nogle af de islandske sagaer en helt anden historie. De lader ham være en mægtig hærkonge, der erobrer Jylland fra en række småkonger. Andre sagaer (Snorre og Jomsvikingesagaen) har intet om dette, men vil vide, at han overtog riget efter sin far Hardeknud og blev kaldt Gorm den Gamle eller den Mægtige.

Faderen Hardeknud Orm kendes også fra Adam af Bremens historie om ærkebisperne i Bremen. Han ankommer udefra med en flåde, erobrer Danmark o. 917 og afsætter den daværende unge konge, Sigtrygg. I 934 blev Hardeknud angrebet og overvundet af den tyske kong Henrik, der tvang ham til at betale en tribut og genåbne landet for den kristne mission. Da ærkebisp Unni ankommer fra Bremen, mødes han af en kristendomsfjendsk konge, hvad der er ret forståeligt, og en tolerant og hjælpsom tronfølger. Adams fremstilling er uden tvivl det nærmeste, vi kan komme vedrørende denne periodes historie.

KAMPEN OM THYRE DANEBOD

De to Jellingesten har i århundre været genstand for livlig diskussion. Mange forskellige problemer har været taget op til drøftelse, men så vidt vides har ingen hidtil spurgt, hvorfor mon to danske konger efter hinanden, Gorm og Harald, gjorde så meget for at hædre Thyre, den første ægtefælle og den andens mor. Birgit Sawyer, lektor ved Lunds Universitet, giver et svar: Gorm den Gamle rejste aldrig nogen runesten efter dronning Thyre; det var Harald Blåtand, som lod rejse en sten i Gorms navn for at omskrive historien og på denne måde retfærdiggøre sine arvekrav.

Et problem, som optog forskerne i tredserne og fyrrerne, var, om tilnavnet **DANEBOG** på Gorms sten stegede til Thyre eller til Gorm selv. Det er vel nu almindeligt accepteret, at det stammer fra Thyre i hendes ægteskab af -Danmarks, som er fremført til støtte for denne tolkning, kan man undre sig over, hvordan man overhovedt

der kunne komme på den tanke, at det skulle gælde Gorm, hvis risen ikke vedrørte Thyre. Hvorfor hædredes hun så i Jelling på denne prestigefulde måde? Spørgsmålet er berettiget, da det er meget usædvanligt, at stene rejses efter kvinder. Af Danmarks 777 runesten fra vikingetiden er kun tolv rejst efter kvinder – de ti efter kvinder alene og to efter kvinder og mænd sammen. Det hører også til undtagelserne, at konger rejser stene: de to i Jelling samt en sten i Hedeby rejst af en kong Sven efter sin hirdmand udgør hele materialet.

USÆDVANLIGE KVINDER

Da det altså er usædvanligt, at kvinder hædredes med runesten, kan vi gå ud fra, at det også drøjer sig om usædvanlige kvinder. Hvem de overigede var, skal vi vende tilbage til, men at Thyre - Danebod - var en betydningsfuld kvinde stod helt klart for middelalderlige forfattere som Saxo. Sven Aggesen og deres islandske kolleger - selv om hver især giver høje forskellige beskrivelser af hendes indsats for Danmark. Alt taler for, at de middelalderlige historikere vist ikke har set Gorms sten, for ifølge Saxo overlever Thyre sin mand, og af Sven Aggesens skildring kan man ikke se, hvem der levede længst. Ingen af dem kender overhovedt til, at

Gorm skulle have rejst en sten efter Thyre, men derimod taler begge om, at Harald ønskede at hædre sin mor (ikke sine forældre) med en stor sten, et foretagende som ifølge Sven Aggesen måtte afbrydes på grund af et oprør mod Harald, og som ifølge Saxo var den direkte årsag til dette oprør.

Traditionen har tydeligvis besvaret erindingen om en sten efter Thyre, som aldrig blev rejst, og om hendes hædrende tilnavn, hvis egentlige betydning dog går i glemme, hvis egentlige formlingssagens fortæller gengiver hendes tilnavn med -Danmarks pryd-, Decus Dacie, resp. Danmarks bot, men medens Sven forklarer tilnavnet med, at hun reddede det danske kongerige fra at blive erobret af den tyske kejser, lader Jomsvikingsagen hende redde danskerne fra hungersnød.

Gorms Sten og Haralds sten (se. 41 herib. 42 i "Danmarks Runestifter") på Gorms sten (den lille) anvendes bl.a. som eksempel i skillefælle mellem ordene i modstridning til Haralds sten (den store). Spørgsmålet er om indskriften på Gorms sten er senere end den på Haralds. Foto: Nationalmuseet

GORM – DANMARKS BOD

Hvornår Gorm blev konge, ved vi ikke, men da ærkebispem i Bremen – bistået af den tyske konge, Otto I, udnævnte tre biskoper i Jylland i 948, kan vi formode, det er sket i forbindelse med et kongeskifte, hvor den nye konge Gorm først skulle stabilisere sit styre. Hans holdning som tronfølger kunne også udlægges positivt.

Gorms kongetid blev kort. Han døde allerede o. 958. Skeletmaterialet viser en kraftigt bygget mand, der er død i 40-50-årsalderen. Hvad ved vi om hans indsats? I Valdemarstidens beretninger står han i skyggen af sin hustru, Tyre, om hvem der er skabt en række myter og legender, hvor hun viser klogskab, mod og handlekraft. Mest kendt er vel sagnet om, hvorledes hun, uden at sige det direkte, meddeler den gamle konge, at hans elskede søn Knud er faldet i kamp, hvorefter

ter kongen selv dør af sorg. Dette er naturligvis helt uhistorisk, da runestenen viser, at kongen har overlevet Tyre.

Lige så uhistorisk er beretningerne om, at Tyre byggede Dannevirke. Et tidligere anlæg blev udført i 737. Tyres søn, Harald Blåtand, er en af de mange, der har udbedret den. Det skete i 968, men fra Tyres og Gorms tid foreligger der ingen arkæologiske beviser om voldbyggeri.

TYRE ELLER ...

Når Tyre har fået æren, skyldes det en fejltolkning af indskriften på den sten, Gorm satte i Jelling, hvor han lod riste:

Gorm konge gjorde dette dødeminde efter sin kone Tyre – Danmarks Bod

Birgit Sawyers spændende og provokerende artikel om Jelling-stene i Siden Saxo 1994: 4 har givet anledning til en del debat: Var den lille sten et udtryk for en bevidst gennemført historieforskning?

GHYRA: MELDER: GORM: SØNNENS: DØD

Mange af vore forestillinger om vikingetiden stammer fra Louis Moe. Her er det Tyre, der melder Gorm sønnens død.

Disse sidste to ord er blevet læst som en hædersbetegnelse over den afdøde dronning, og er sikkert det frø, hvorfra det frodige sagnmateriale om Tyre Danebod siden er fremspiret og allerede hos Sven Aggesøn og Saxo vokset til storslåede skildringer, der blev en fast bestanddel i vor nationale arv.

Gorms runesten stiller os over for to spørgsmål: Hvem kaldtes Danmarks Bod, og hvilket betydningssindhold har ordet but, bod?

I 1927 udkastede litteraturforskeren Hans Brix og runologen Lis Jacobsen den revolutionerende idé, at Danmarks Bod skal henføres til stenrejseren: Gorm, Danmarks Bod, rejste denne sten efter sin kone Tyre. De påviste, at enkelte andre runestentekster har lignende såkaldt "omramning" som Sdr. Vissing-stenen, den Harald Blåtands dronning har rejst over sin mor: Tove,

lod gøre dødemindet, Mistivis datter, efter sin moder, Harald den Godes, Gorms søns kone. Både den og mange andre sten, bl.a. Harald Blåtands egen i Jelling, fremhæver og forherliger stenreiseren og har kun det nødtørftigste om den person, mindet er rejst over. Dronning Tove har således helt glemt at nævne moderens navn. Gorms sten over Tyre ville være en påfaldende undtagelse, hvis de sidste ord ikke var møntet på stenreiseren selv.

Den nye tolkning betød en revolutionerende ændring af den traditionelle opfattelse af kongeparret, hvor Tyre jo kendtes fra så mange og folkekære sagn. Diskussionen fortsatte, og fuldstændig enighed om fortolkningen har indtil nu ikke kunnet opnås.

BOD OG BUT

Gårdens løsning ligger i ordet bod, but. Tidligere antog man, at det betød den, der bødede Danmark, byggede grænsevolden. Brix foreslog, det skulle betyde pryde. Det faldt også godt i tråd med Sven Aggesøns beskrivelse af Tyre, Decus Datia, Danmarks pryde. Der har hersket stor usikkerhed om den rette oversættelse og fortolkning af dette tilnavn.

Imidlertid har botanikeren og lingvisten Johan Lange fremlagt et materiale, der kan afklare begge spørgsmålene. Lange, der har studeret ældre, folkelige plantnavne, har fundet en del navne, der klart sigter til den faste "knop" eller knude, som blomsterstanden ("blomsten") danner – især efter afblomstring – hos planter som engelskgræs (=fåreleger), kæmper (=vejbred, især lancet-v.), knopurt (hvortil kornblomst) o.fl. Knoppen på sin stilk kan anvendes til i leg at slå hinanden med og er blevet benyttet således.

En af dem er kornblomst – blåbodel eller brumbodel. Lange mener, at ordet bod her kan afledes af but, bauta (engelsk beat). I ordet but ligger ikke blot grundbetydningen slå, men også et redskab, en stang med en træklods eller klump til at slå med – en slagkølle.

Lange konkluderer, at det er det samme ord but, der er indristet på Jelling-stenen – og her som et hædrende udtryk for én, der med sit våben eller kampredskab med anselig slagkraft, har givet sig selv dette navn for at vise sin styrke

som hærfører og værner af Danmark – Gorms selvvalgte tilnavn.

LAUK OG LØK

Men Johan Lange kan også påvise, at et andet ord lauk (løg), der både kendes fra planternes verden og som en hædrende betegnelse, har samme betydning som but, bauta. Ordet indgår i en række plantenavne, kabbeleje, skovløg, blåleger m.fl. De planter er alle karakteristiske ved, at de bærer en klumpet blomst eller blomsterstand på en stang eller et skaft. Ordet lauk er endvidere blevet anvendt for stand, stænge og slå, men også i betydningen pryde, den ypperste (eks. Laukur ættar sinnaer, "en pryde for sin slægt").

Hædersbetegnelsen løk (vestnordisk lauk) optræder ifølge Lange også på den lollandske Sædingesten, som hustruen Thorvi har rejst over sin ægtefælle Krog. Den hædrende indskrift er noget beskadiget. Slutningen lyder: "Han (var) særsvearnes .uk". Lis Jacobsen mener, at det bortfaldne bogstav i sidste ord er et l, hvad Lange tilslutter sig, da den snævre plads for beskadigelsen formodentlig kun tillader plads til det slankeste tænkelige bogstav, nemlig l. Resten af ordet uk kan læses øk – svarende til, at but kan læses bøl. Den mest sandsynlige læsning er således ifølge Lange løk, således at stenens indskrift klart udmunder i et stærkt rosende udsagn om den afdøde.

Vi møder her to forskellige ord, but og lauk, der havde samme betydninger (synonymer) – og som blev anvendt som hædrende tilnavne.

Johan Lange kunne have taget det sidste skridt i sin bevisførelse. Sven Aggesøn tillægger som ovenfor nævnt Gorm tilnavnet Løkæ, Løghæ, og oversætter det til latin som deses (uvirksom, ledig, træg, dvask).

Jeg vil mene, at Sven Aggesøn her har optegnet en folkelig tradition fra Gorms egen tid, men misforstået ordets oprindelige betydning. Han har forvekslet det med et næsten ligeklingende ord af nedertysk oprindelse, der i 1100-tallet var optaget i dansk og havde den nævnte negative betydning. Efterhånden som Tyre-sagnene blev udformet – og siden redigeret af Sven Aggesøn og Saxo – gik det oprindelige ords betydningsindhold i glemme.

LØGHÆ?

Gorm har med stolthed båret begge tilnavne, lauk og but. Ved den ordstilling han gav runeindskriften, har han ufrivilligt medvirket til, at eftertiden overførte hans tilnavn til Tyre. Dette foranledigede et par hundrede år efter den frodige sagdannelse, der ombyttede kongeparrets roller og gav Gorm et eftermæle, der var stik modsat det, han havde tilsigtet.

Hans Brix' og Lis Jacobsens teori om, at Danmarks Bod ikke skal henføres til dronningen, vandt ikke umiddelbart total tilslutning blandt historikerne. Johan Langes skarpsindige tolkninger støtter i høj grad deres antagelser. Påvisningen af, at Sven Aggesøn har fejltolket tilnavnet Løghæ er et afgørende lod i vægtskålen til fordel for Jacobsen, Brix og Lange. Herefter står det fast, at tilnavnet på Gorms runesten i Jelling er møntet på stenrejseren selv, kongen.

KILDER:

Sven Aggesøn: *Scriptores minores Historiæ Danicæ*, bd. 1, udgivet af M.Cl. Gertz København 1970, s. 108-09; Adam af Bremen. *Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. Översatt av Emanuel Svenberg. Stockholm 1984; Bent Østergaard: Sven Estridsens danmarkshistorie. Danmarks politiske historie ca. 890-965 i *Historie*. Jysk selskab for Historie 1994, s.220-248; Hans Brix og Lis Jacobsen i *Acta Philologica Scandinavica* 1927; Johan Lange: Danmarks Bod (Tanmarkar bøl). Et nyt tolkningsforsøg, *Kuml*, 1982-83, s. 213-18.

